Państwowe Muzeum Archeologiczne
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIV

Bulettin
Archéologique
Polonais

Varsovie 2023

Warszawa 2023

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIV

W 150. rocznicę
wydania przez Jana Zawiszę pierwszego tomu
„Wiadomości Archeologicznych”,
czyli
Spostrzeżeń lat ostatnich w dziedzinie
starożytności krajowych

Redaktor Naczelny
Editor in Chief
dr Wojciech Brzeziński

Sekretarz Redakcji
Managing Editor
dr hab. Jacek Andrzejowski

Członkowie Redakcji
Editors
Grażyna Orlińska, Radosław Prochowicz, Katarzyna Watemborska-Rakowska, Andrzej Jacek Tomaszewski, Kaja Jaroszewska

Rada Naukowa
Scientific Advisory Board
prof. dr hab. Wojciech Nowakowski (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego), prof. dr Audronė Bliujienė (Klaipėdos universitetas), prof. dr hab. Claus von Carnap-Bornheim (Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen, Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), prof. dr hab. Zbigniew Kobyliński (Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego), prof. dr hab. Jerzy Maik (Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk), prof. dr hab. Dieter Quast (Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie, Schleswig), prof. dr hab. Paweł Valde-Nowak (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego)

Czasopismo recenzowane ◆ Peer-reviewed journal

Tłumaczenia
Translation
Kinga Brzezińska
Jacek Andrzejowski, Elżbieta Zabłocka

Korekta
Proof-reading
Autorzy, Katarzyna Watemborska-Rakowska

Skład i łamanie
Layout
JRJ

Rycina na okładce
Cover picture
Okładka pierwszego tomu „Wiadomości Archeologicznych”
Cover of the first volume of “Wiadomości Archeologiczne”

© Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 2023
© Autorzy, 2023

25 lat Mazowsze

Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie jest jednostką organizacyjną Samorządu Województwa Mazowieckiego

Adres redakcji
Editorial office
Państwowe Muzeum Archeologiczne, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 5044 841, +48 (22) 5044 813; fax: +48 (22) 831 51 95
e-mail: j.andrzejowski@wiadomosci-archeologiczne.pl

Strona www
Home Page
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/en

Tomy archiwalne
Archival issues
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archiwum
http://www.wiadomosci-archeologiczne.pl/Archive

ISSN
0043-5082

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE LXXIV (2023)

SPIS TREŚCI
CONTENTS

ROZPRAWY / PAPERS

Wojciech Nowakowski — „Wiadomości Archeologiczne" – panorama stu pięćdziesięciu lat polskiej archeologii pradziejowej — 3
"Wiadomości Archeologiczne" – a Panorama of One Hundred and Fifty Years of Polish Prehistoric Archaeology

Anna Strobin — Jednoczłonowe klamry do pasa Kostrzewski typy Ib i IIb. Zróżnicowanie – chronologia – inspiracje — 19
One-Piece Belt-Hooks of Kostrzewski Types Ib and IIb. Varieties – Chronology – Inspirations

MISCELLANEA / MISCELLANEA

Grażyna Orlińska — O nagolennikach z Siwianki na wschodnim Mazowszu i nie tylko... — 61
About the Siwianka Anklets from Eastern Mazovia and More...

Joanna Zagórska-Telega, Marcin M. Przybyła, Anita Szczepanek — Intrygujący pochówek kobiecy z birytualnego cmentarzyska w Kazimierzy Wielkiej, pow. kazimierski — 85
An Intriguing Female Burial from a Bi-ritual Cemetery at Kazimierza Wielka, Kazimierza Wielka County

Jan Schuster — Almost a Dozen already. The Next Princely Grave at the Necropolis at Czarnówko in Pomerania — 107
Już niemal tuzin. Kolejny grób książęcy na cmentarzysku w Czarnówku na Pomorzu

Andrzej Kokowski, Marek Florek — Łyżeczki kosmetyczne z obszaru *Barbaricum* — 149
Cosmetic Spoons from the *Barbaricum*

Bartłomiej Makowiecki, Lucyna Samek, Dariusz Węgrzynek, Zdzisław Stęgowski, Aleksandra Wandzilak, Paweł Wróbel, Michał Wojenka — Szesnastowieczne kafle z herbem Starykoń z królewskich zamków na Wawelu i w Ojcowie w świetle wyników analizy porównawczej oraz badań fizyko-chemicznych — 165
Sixteenth-century Tiles with the Starykoń Coat of Arms from the Royal Castles of Wawel and Ojców in the Light of the Results of Comparative Analysis and Physical and Chemical Studies

Andrzej Kokowski, Wieńczysław Niemirowski — In Search of Lost Archaeological Artefacts — 183
W poszukiwaniu zaginionych zabytków archeologicznych

ODKRYCIA / DISCOVERIES

Bartłomiej Kaczyński
Łukasz Maurycy Stanaszek
„Nieumyślne spowodowanie śmierci" na warszawskim Annopolu we wczesnej epoce żelaza 191
'Manslaughter' in the Warsaw Annopol in the Early Iron Age

Agata Grzędzielska
Archiwalne cmentarzysko w Zalcu (dawn. *Salza, Kr. Lötzen*) na Pojezierzu Mrągowskim odkryte na nowo – analiza zabytków z współczesnych badań powierzchniowych 202
Archival Cemetery at Zalec (former *Salza, Kr. Lötzen*) in the Mrągowo Lakeland – Eediscovered. Analysis of Artefacts from Contemporary Field Surveys

Vadzìm Belâvec
Odlew z Čarnaŭčyc i zapinki typu Almgren 41 z ziem Białorusi 217
A Cast from Čarnaŭčycy and Brooches of Almgren Type 41 from Belarus

Mikalai Plavinski
Antler Container from the Navasiolki Barrow Cemetery (Miadziel District, Minsk Region, Republic of Belarus) in the Collection of the State Archaeological Museum in Warsaw 227
Pojemnik rogowy z cmentarzyska kurhanowego Nowosiółki (rejon miadziołski obwodu mińskiego, Republika Białoruś) w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie

Szymon Mosakowski
Marta Piotrowska
Mateusz Popek
Konrad Lewek
Łódź jednopienna z Jeziora Lubikowskiego (woj. lubuskie) 238
A Dugout from Lake Lubikowskie (Lubuskie Voivodeship)

WYKAZ SKRÓTÓW / ABBREVIATIONS 243

Wiadomości Archeologiczne LXXIV, 2023: 19–59
https://doi.org/10.36154/wa.74.2023.02

ANNA STROBIN

JEDNOCZŁONOWE KLAMRY DO PASA KOSTRZEWSKI TYPY IB I IIB. ZRÓŻNICOWANIE – CHRONOLOGIA – INSPIRACJE

ONE-PIECE BELT-HOOKS OF KOSTRZEWSKI TYPES IB AND IIB.
VARIETIES – CHRONOLOGY – INSPIRATIONS

Abstract: *The article concerns one-piece belt-hooks with hooks pointing in opposite directions referred to as J. Kostrzewski types Ib and IIb. The diversity of their shapes and body formation, as well as the various forms of the long attachment hook, made it possible to distinguish several varieties and variants. The recent state of research shows that the titular belt-hooks, used from phase A2 of the Late Pre-Roman Period, were characteristic of the women's attire of the Oksywie Culture and the Oder Group of the Jastorf Culture communities. In the case of the former cultural unit, the impetus for the manufacture of some belt-hook varieties was familiarity with imported belt fasteners.*

Słowa kluczowe: *klamry do pasa, młodszy okres przedrzymski, Pomorze, kultura oksywska, kultura jastorfska*
Keywords: *belt-hooks, Late Pre-Roman Period, Pomerania, Oksywie Culture, Jastorf Culture*

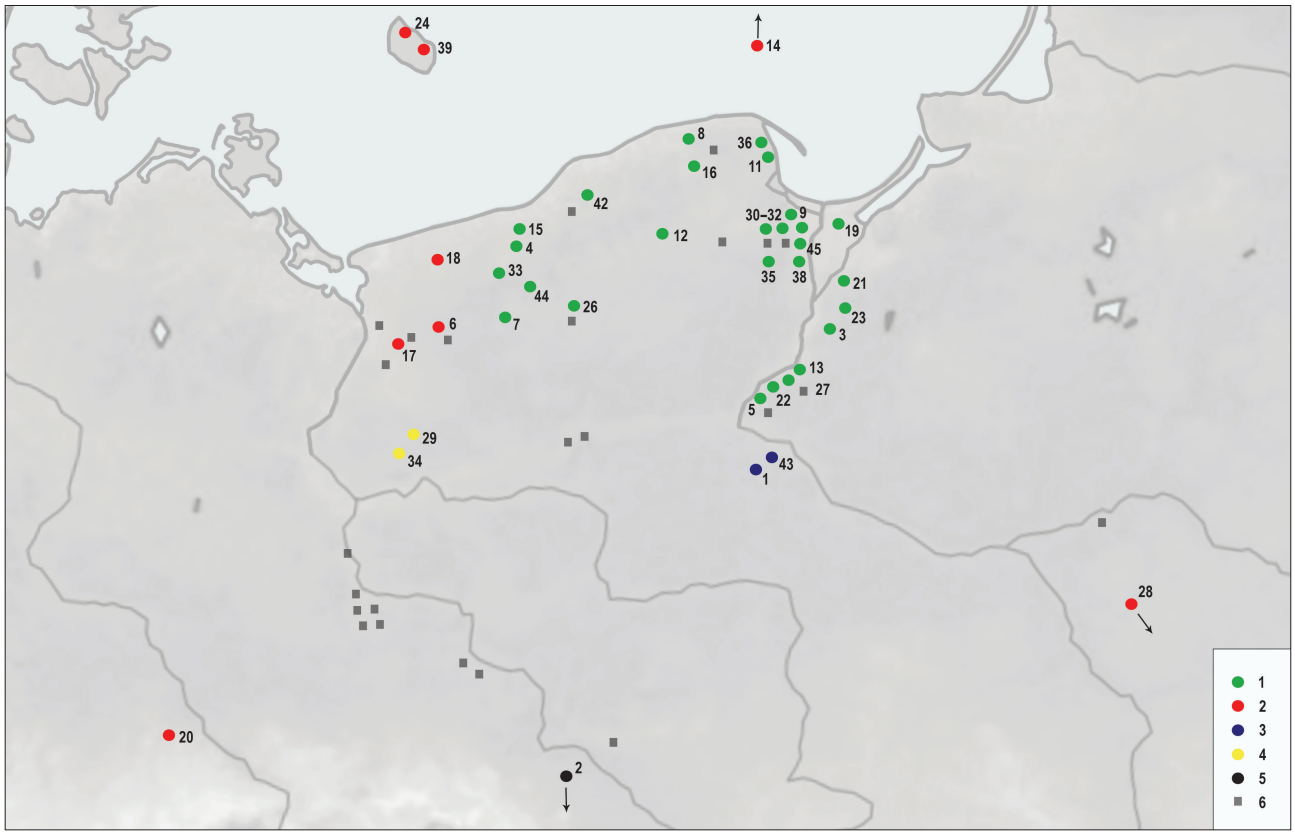
WPROWADZENIE

Jednoczłonowe klamry do pasa o haczykach skierowanych w przeciwne strony[1] stanowią charakterystyczny element stroju kobiecego noszonego w młodszym okresie przedrzymskim na Pomorzu. Po raz pierwszy ich zróżnicowanie omówił Józef Kostrzewski w pracy *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*[2]. Wśród klamer dwuhakowych wydzielił dwie główne grupy: pierwszą stanowiły zapięcia wykonane z taśmy (I), zaś drugą ze sztabki/pręta[3] (II). Dalszy podział opierał się na kierunku zagięcia końców ramienia – haczyków – które odginano w tą samą stronę, do wewnątrz (typy Ia i IIa) lub w przeciwnych kierunkach (typy Ib i IIb). U tych ostatnich Kostrzewski zauważył kolejne cechy wyróżniające. Dotyczyły one surowca użytego do wykonania klamer, zdobienia ich powierzchni, a także formy skierowanego na zewnątrz długiego haczyka, przeznaczonego do stałego umocowania klamry do paska. Ten ostatni przy-

[1] W literaturze polskiej dla ich określenia stosowane są także inne terminy, jak klamry jednoczęściowe (np. R. Wiloch 1995; E. Bokiniec 2008, 56; A. Strobin 2021a) bądź klamry jednodzielne (np. G. Domański 1981, 198; M. Grygiel 2018, 180). W pracy J. Kostrzewskiego (1919, 46) i późniejszej rozprawie D. Bohnsacka (1938, 133) przy ich opisie używano terminu *eingliedrige Gürtelhaken*, co należy tłumaczyć na język polski jako „klamry jednoczłonowe". To ostatnie określenie będzie też stosowane w tym artykule (por. R. Wołągiewicz 1981b, 192).

[2] J. Kostrzewski 1919.

[3] W polskiej literaturze przedmiotu odpowiednikiem pojęcia *Stabgürtelhaken* są dwie nazwy: klamry prętowe i klamry sztabkowate. Oba terminy będą tu używane zamiennie.

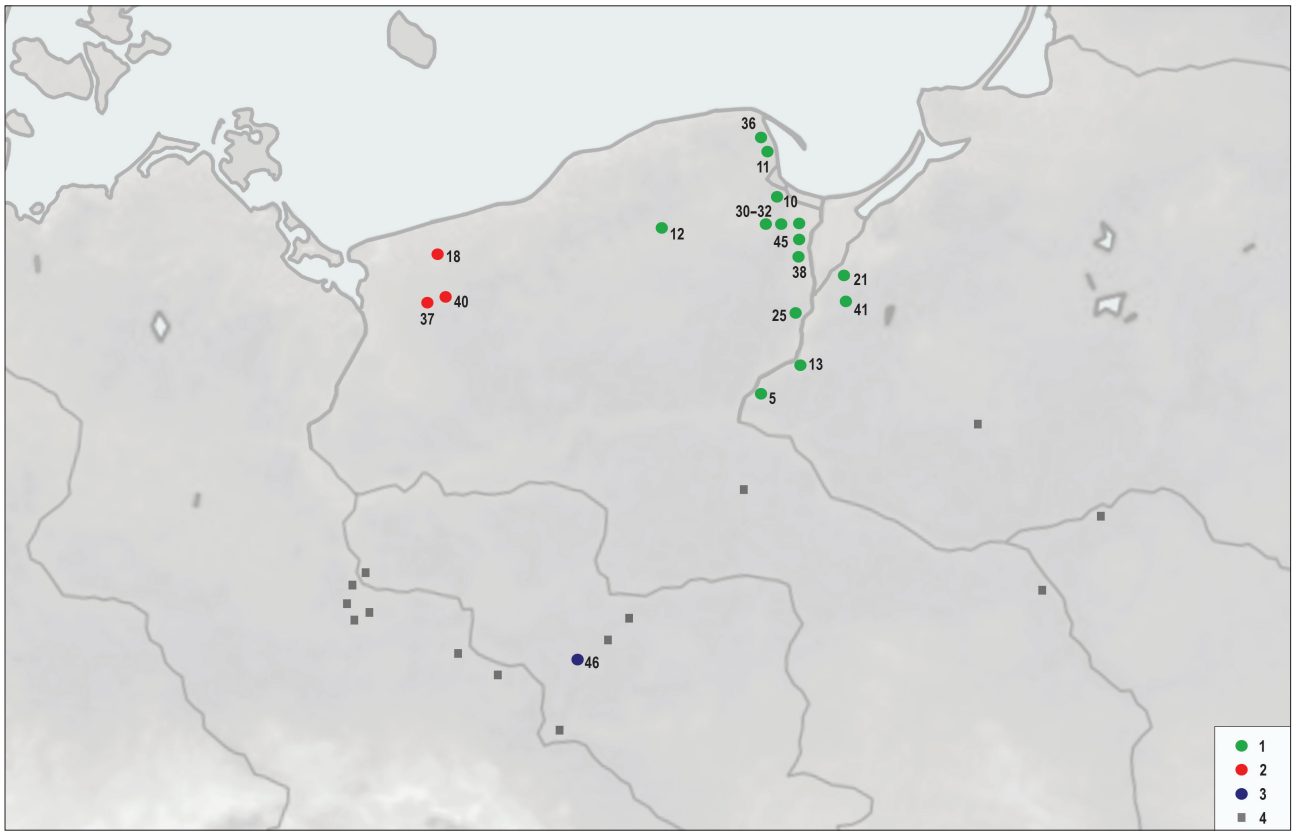

Ryc. 1. Rozprzestrzenienie klamer jednoczłonowych typu Ib: kultura oksywska (1), kultura jastorfska, północna Europa i kultura Poienești-Lukaševka (2), kultura przeworska (3), grupa lubuska (4), kultura lateńska (5), klamry jednoczłonowe typu Ia na ziemiach Polski (6). Wg: M. Grygiel 2018 (6), z uzupełnieniami. Oprac. graficzne: A. Strobin. Numery na mapie odpowiadają numerom na Liście.
Fig. 1. Distribution of one-piece belt-hooks of type Ib: Oksywie Culture (1), Jastorf Culture, northern Europe & Poienești-Lukaševka Culture (2), Przeworsk Culture (3), Lubusz Group (4), La Tène Culture (5), one-piece belt-hooks of type Ia in Poland (6). After: M. Grygiel 2018 (6), supplemented. Graphics: A. Strobin. Numbers on the map correspond to the numbers in the List

bierał formę zwężającej się taśmy, czasami zwieńczonej słabo wyodrębniającą się lub wyraźnie wydzieloną kolistą tarczką czy też małą „główką". Zróżnicowanie taśmowatych zapięć pasa pozwoliło mu na wyróżnienie dodatkowych odmian[4]. Istotne znaczenie miały poczynione przez autora obserwacje dotyczące rozprzestrzenienia klamer typu Ib, które w świetle stanu badań z początku XX wieku koncentrowały się na Pomorzu Wschodnim, przy wyraźnym ich braku na terenach kultury przeworskiej (wówczas: *wandalische Kultur*)[5].

Po niemal 20 latach od publikacji J. Kostrzewskiego nowe źródła do badań nad klamrami jednoczłonowymi interesujących nas typów przedstawił Dietrich Bohnsack[6]. Badacz uzupełnił katalog znalezisk o okazy pochodzące z cmentarzysk na Pomorzu Wschodnim i Środkowym[7], zwrócił też uwagę na bogato dekorowane ornamentem segmentowym klamry wykonane z brązu[8], określając je od miejsca znalezienia „typem Borkowo" (*Typus Borkowo*). Jego badania potwierdziły zauważone już wcześniej różnice zasięgów występowania zapięć pasa typów Ia i IIa oraz Ib i IIb, co w odniesieniu do skupiska tych drugich głównie u ujścia Wisły skłoniło go do wnioskowania o ich „burgundzkim" charakterze[9]. Ograniczone do Pomorza i ziemi chełmińskiej rozprzestrzenienie jednoczłonowych klamer taśmowatych o końcach odgiętych w przeciwnych kierunkach podkreślił ponownie niemal dwie dekady później Rolf Hachmann[10].

[4] J. Kostrzewski 1919, zest. 21–23.
[5] J. Kostrzewski 1919, 46–51, zest. 20–25, ryc. 31–36, 38.
[6] D. Bohnsack 1938, 23–28, zest. 15–19, ryc. 5:a–c, tabl. 3:1–3, 4:5–9.
[7] Odpowiednio Pruszcz Gdański 4 (30), Gdynia-Oksywie (11) i Malbork-Wielbark (21) oraz Drawsko Pomorskie (7), Warszkowo (42) i Jarzyce (15) (por. niżej – Lista).
[8] W dalszej części pracy będę używać tradycyjnego określenia „brąz", obejmującego wszystkie stopy miedzi.
[9] D. Bohnsack 1938, 27–28, zest. 18, tabl. 4:8.9.
[10] R. Hachmann 1957, 56, mapa 6.

Ryc. 2. Rozprzestrzenienie klamer jednoczłonowych typu IIb: kultura oksywska (1), kultura jastorfska (2), kultura przeworska (3), klamry jednoczłonowe typu IIa i formy do nich zbliżone na ziemiach Polski (4). Wg: A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021 (4). Oprac. graficzne: A. Strobin. Numery na mapie odpowiadają numerom na Liście

Fig. 2. Distribution of one-piece belt-hooks of type IIb: Oksywie Culture (1), Jastorf Culture (2), Przeworsk Culture (3), one-piece belt-hooks of IIa type and similar forms in Poland (4). After: A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021 (4). Graphics: A. Strobin. Numbers on the map correspond to the numbers in the List

W latach 90. XX wieku ukazało się studium typologiczne klamer do pasa odnoszące się przede wszystkim do znalezisk ze stanowisk kultury oksywskiej. Głównym kryterium zaproponowanego przez Renatę Wiloch podziału na typy i odmiany stało się zdobienie powierzchni ramienia klamry, kształt zaczepu zewnętrznego oraz surowiec[11]. W efekcie klamry jednoczłonowe o końcach odgiętych w przeciwne strony zaliczono do typów IVA–E, VA–D i VIIA–B (Kostrzewski typ Ib) oraz IA–B (Kostrzewski typ IIb).

Kolejne uwagi na temat jednoczłonowych klamer typów Ib i IIb poczyniła – przy okazji publikacji materiałów sepulkralnych ludności kultury oksywskiej z ziemi chełmińskiej – Ewa Bokiniec[12]. Autorka zauważyła, pomimo niewielkiej liczby znalezisk na wskazanym terenie, wyraźne zróżnicowanie zapięć pasa typu Ib. Uwzględniając morfologię i surowiec użyty do wykonania klamer, wśród okazów żelaznych Bokiniec wydzieliła trzy warianty (K1.Ib-1a, K1.Ib-1b, K1.Ib-1c), a wśród mniej licznych brązowych jedną odmianę (K1.1b-2). Wszystkie klamry typu IIb z ziemi chełmińskiej, pomimo ich odmienności (głównie kształtu zaczepu mocującego), Autorka włączyła do jednego typu – K1.IIb. Badaczka podkreśliła genetyczne powiązania zapięć pasa typów Ib i IIb z klamrami kultury jastorfskiej, zwracając przy tym uwagę na ich lokalny – „oksywski" – charakter.

Obecnie znanych jest 117 klamer jednoczłonowych typów Ib i IIb, znalezionych na 45 cmentarzyskach, przede wszystkim w północnej Polsce, a zdecydowanie rzadziej poza tym obszarem (Ryc. 1, 2); tylko jedna klamra pochodzi z osady[13] (2: Bořitov). W niniejszej pracy wykorzystano dwie zasadnicze grupy źródeł. Pierwszą stanowią liczne materiały archiwalne, odnoszące się głównie

[11] R. Wiloch 1995, 9–17, tab. 1, ryc. 3:a–d.i–k, 4.

[12] E. Bokiniec 2008, 57–59, 435–436, zest. 10, 11.

[13] Wszystkie analizowane klamry zestawione są w zamieszczonym niżej wykazie (Lista), do którego będę się każdorazowo odwoływać.

do badań prowadzonych na Pomorzu Wschodnim[14] i ziemi chełmińskiej[15], które w większości zaginęły w czasie II wojny światowej. Informacje o tych zabytkach pochodzą z publikacji, a przede wszystkim z kartoteki Józefa Kostrzewskiego[16]. Druga grupa to materiały z nekropoli badanych w okresie powojennym, z których część opracowano i opublikowano[17]. Klamry dotychczas nieopublikowane[18], w większości znane mi z autopsji, stanowią niemal 25% znalezisk uwzględnionych w niniejszej pracy. W artykule zrezygnowałam z klasycznej wersji katalogu (rodzaj grobu, inwentarz oraz antropologiczne określenia szczątków kostnych), bowiem większość zebranych zespołów jest znana z literatury, natomiast materiały, które do tej pory nie ukazały się drukiem, udostępniono mi w ograniczonym zakresie. Z tych względów zamieściłam tu jedynie wykaz klamer jednoczłonowych typów Ib i IIb (Lista), opatrzony odniesieniami do odpowiednich publikacji; w wypadku zabytków zaginionych podałam też dawny numer zbiorów, a dla klamer niepublikowanych źródło informacji, ze wskazaniem autora/-ów badań, oraz, tam gdzie było to możliwe, numer inwentarza lub katalogu.

Widoczny przyrost bazy źródłowej skłonił mnie do ponownego spojrzenia na zagadnienie zróżnicowania jednoczłonowych klamer do pasa o haczykach zagiętych w różne strony. Ostatnia zaproponowana, bardzo rozbudowana klasyfikacja tychże zabytków autorstwa R. Wiloch[19] nie uwzględniała istotnych elementów morfologicznych klamer i koncentrowała się przede wszystkim na ich ornamentyce[20]. W pracy E. Bokiniec zostały natomiast omówione jedynie jednoczłonowe klamry do pasa z terenu ziemi chełmińskiej, gdzie *notabene* odkryto ich niewiele[21]. W prezentowanej tutaj propozycji podziału klamer oparłam się na – nadal używanej najczęściej – ich pierwszej klasyfikacji autorstwa J. Kostrzewskiego z roku 1919, obejmującej podział na typy Ib i IIb. Zróżnicowanie plastyki ramienia klamer obu typów pozwoliło mi na wydzielenie wśród nich trzech odmian (A–C). Przy omawianiu zabytków zwróciłam także uwagę na surowiec, kształt ramienia i formę długiego haczyka zewnętrznego, służącego do stałego przymocowania klamry do pasa. Zaczep ten był rozklepany, najczęściej płasko (wariant 1.), rozszerzał się wachlarzowato lub półkoliście w małą tarczkę (wariant 2.) lub stosunkowo dużą o zarysie kolistym (wariant 3.), rzadziej zakończony jest kulistym lub stożkowatym zgrubieniem (wariant 4.), a wyjątkowo jest profilowany i przybierał kształt zoomorficzny (wariant 5.). Przy prezentacji klamer poruszyłam także temat ich zdobienia.

KLAMRY TYPU IB

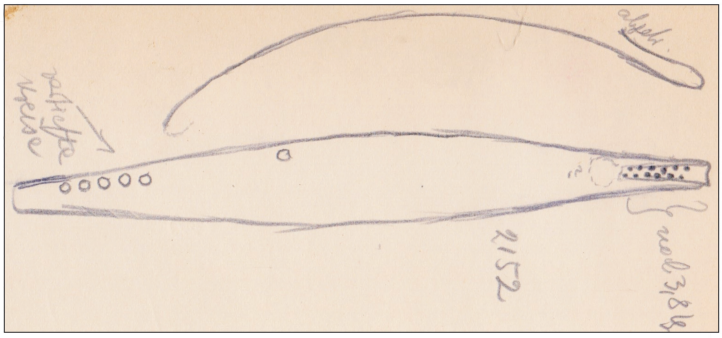
Do klamer typu Ib zaliczono 86 okazów, wykonanych przede wszystkim z żelaza (60), rzadziej z brązu (26 zabytków). Pochodzą one z obszaru kultury oksywskiej, mniej licznie z kultury jastorfskiej oraz związanych z nią grup kulturowych z północnej Europy i kultury Poieneşti-Lukaševka, a także ze stanowisk kultury przeworskiej na Kujawach (Ryc. 1); jedną klamrę tego typu odkryto na osadzie kultury lateńskiej w Czechach, a dwie w grobach grupy lubuskiej. Biorąc pod uwagę plastykę ramienia wyróżniono wśród nich odmianę A – klamry z taśmy gładkiej, odmianę B – klamry o żebrowanej powierzchni, oraz odmianę C – klamry z co najmniej jedną tarczką (najczęściej z małym otworem) lub z pierścieniem.

Odmianę A reprezentuje 61 klamer z 35 stanowisk (Ryc. 3–8). Wykonywano je z łukowato wygiętej taśmy żelaznej, zdecydowanie rzadziej brązowej[22]. Stan zachowania większości zapięć można uznać za dobry lub bardzo dobry, choć okazy żelazne mają zazwyczaj powierzchnię skorodowaną, co wpływa na czytelność zdobienia; kilka z nich zachowanych jest fragmentarycznie[23] (Ryc. 3:5, 5:4, 7:3). Jedna z klamer brązowych jest zdeformowana wskutek działania wysokiej temperatury[24], dwa egzemplarze żelazne są wtórnie zagięte[25]. Kształt ramienia klamry jest najczęściej mocno wydłużony – lancetowaty (Ryc. 4:5.6, 5:1.4.5, 6:2, 7:1–4, 8:1) i w formie liścia wierzbowego[26] (Ryc. 3:2–4, 4:1–3, 5:3, 6:1.3.4), sporadycznie trójkątny (Ryc. 8:2), a wyjątkowo romboidalny (Ryc. 3:1). Długość klamer odmiany IbA zazwyczaj wynosi od ok. 19 cm do 30 cm a największa szerokość waha się od 2 do 3 cm. Znane są również formy długie i węższe[27] (Ryc. 6:2, 7:1a.1b), a także krótsze o wąskim ramieniu. Te ostatnie występują w północnej Europie (Ryc. 4:5) i w kulturze Poieneşti-

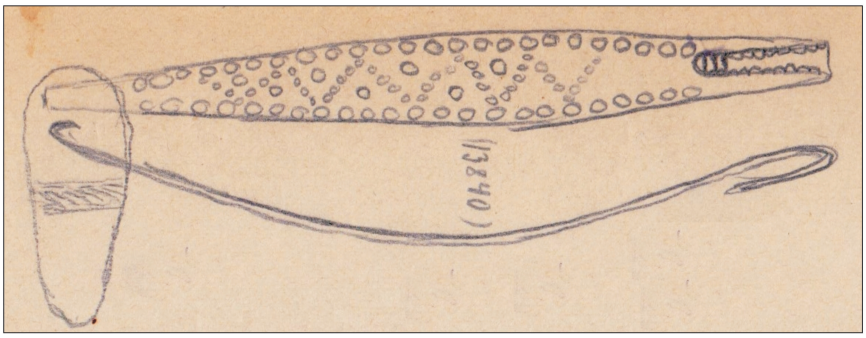
[14] Np. Gdynia-Oksywie (11), Pruszcz Gdański 4 (30) czy Skowarcz (38).
[15] Chełmo (5), Grudziądz-Rządz (13), Nowe Dobra (22).
[16] J. Kostrzewski, Archiwum.
[17] Np. Pruszcz Gdański 10 (32), Rumia (36), Podwiesk (27), Nowy Targ (23), Rogowo (33), Wygoda (44), Lubieszewo (18), Kunowo (17).
[18] Np. Pruszcz Gdański 7 (31), Różyny (35), Gdańsk-Maćkowy (9), Opalenie (25), Żukczyn (45), Malbork-Wielbark (21), Gostkowo (12).
[19] R. Wiloch 1995.
[20] Por. także uwagi E. Bokiniec 2008, 56.
[21] E. Bokiniec 2008, 56–59, zest. 9 i 10. Por. Lista nr 5, 13, 22 i 27.
[22] Borkowo (1), Nowe Dobra (22c), Pruszcz Gdański 4 (30f), Pruszcz Gdański 7 (31c), Skowarcz (38d).
[23] Chełmno (5a), Gostkowo (12g), Grudziądz-Rządz (13d), Kopaniewo (16), Lubieszewo (19), Malbork-Wielbark (21d), Podwiesk (27a), Poieneşti (28a, 28b), Skowarcz (38l).
[24] Pruszcz Gdański 7 (31c).
[25] Gostkowo (12g), Rumia (36f).
[26] Przez kształt liścia wierzbowego rozumiem formy symetryczne, szerokie w środku i regularnie zwężające się w końcach.
[27] Np. Chełmno (5c: dług. 22 cm, szer. 1,4 cm), Lubieszewo (18c: dług. 26 cm, szer. 1,6 cm), Pruszcz Gdański 7 (31g: dług. 21 cm, maks. szer. 1,3 cm), Grudziądz-Rządz (13c: dług. 28 cm, szer. 1 cm).

1

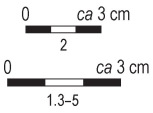
2

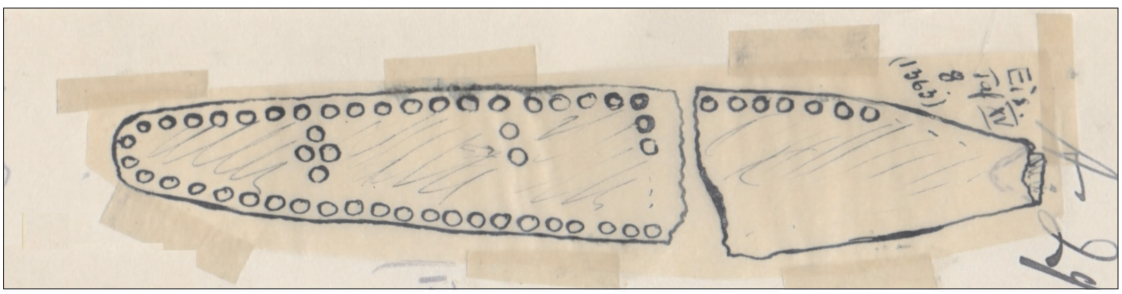

3

4

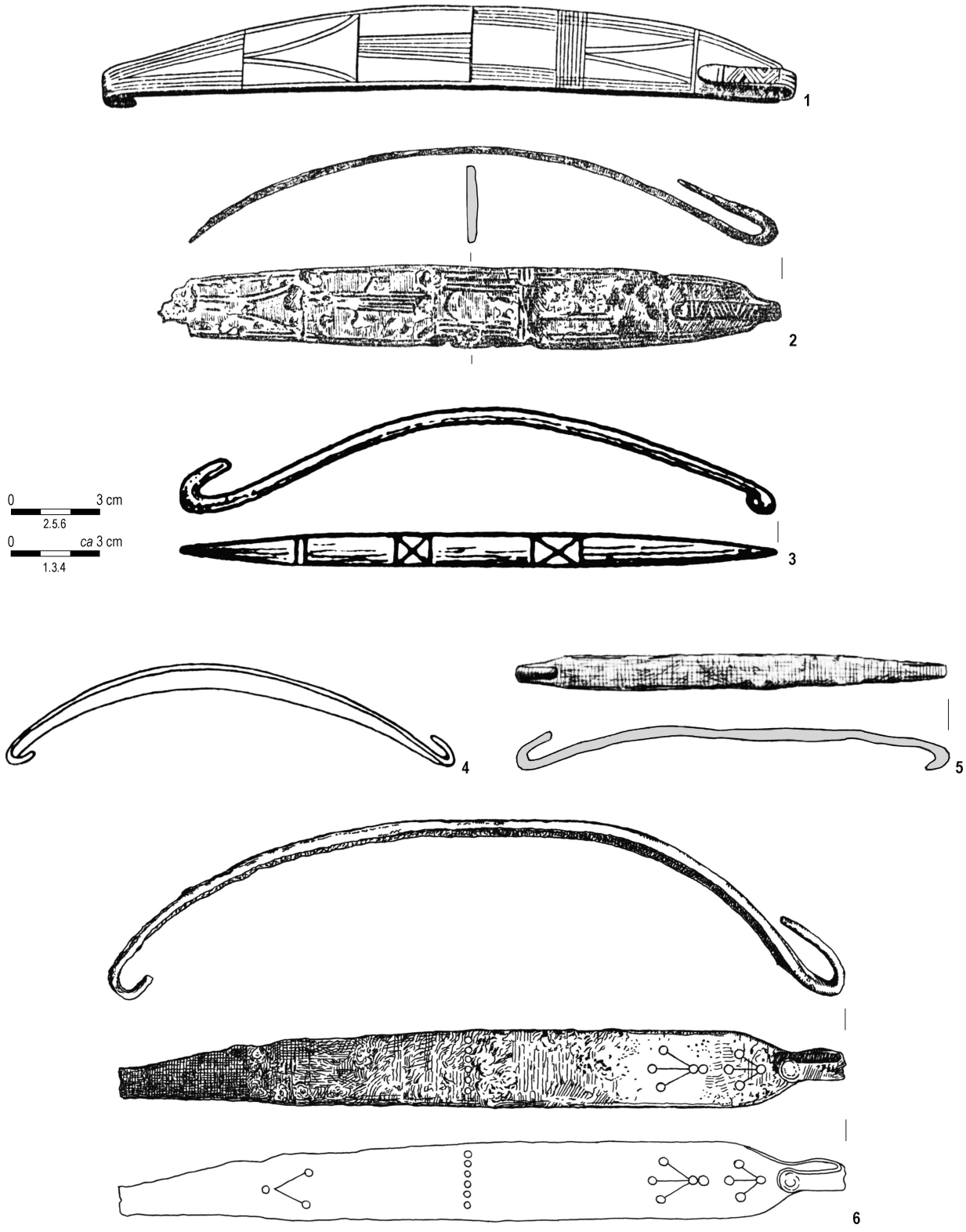

5

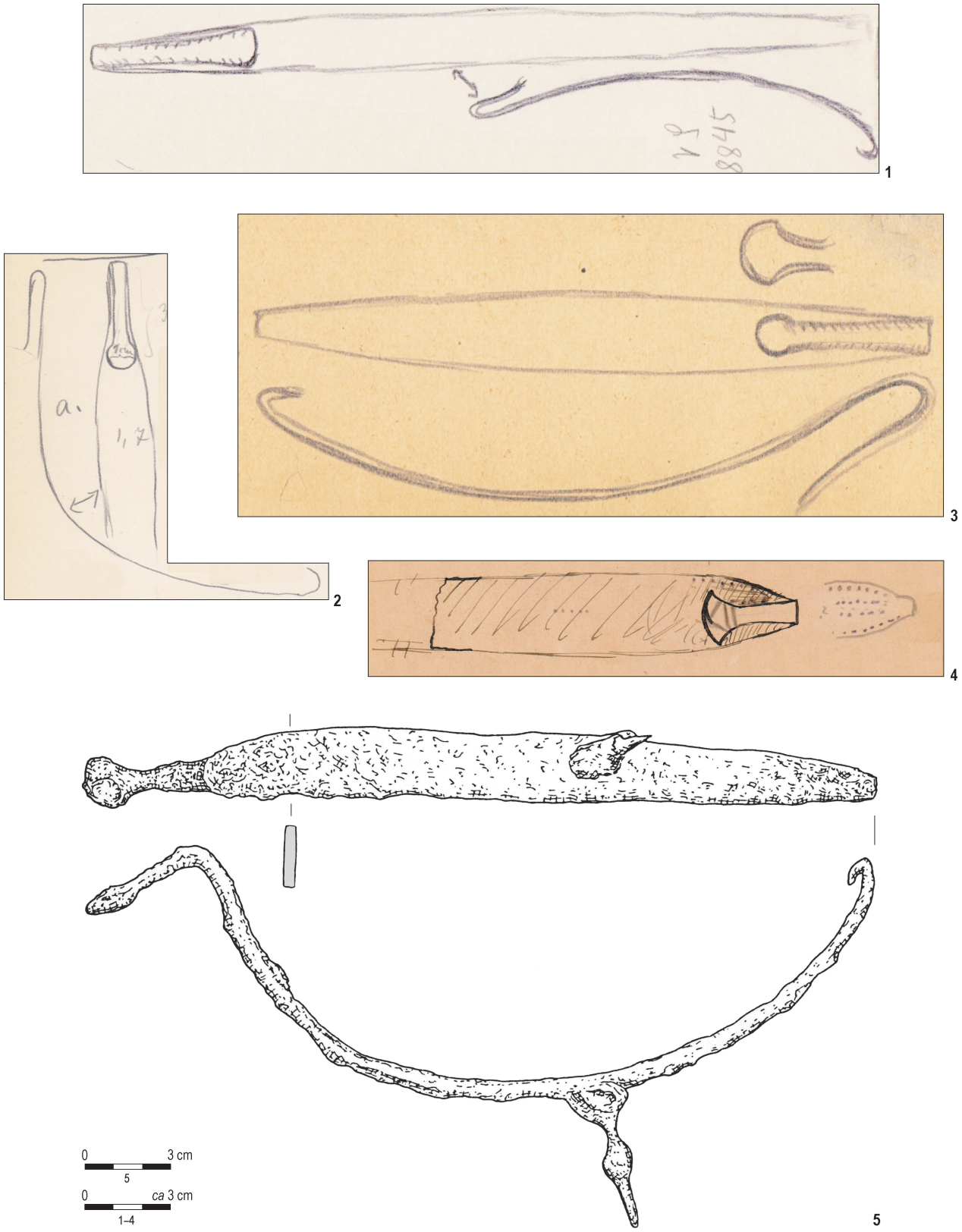
Ryc. 3. Klamry jednoczłonowe odmiany IbA, wariantu 1. 1 – Borkowo (1); 2 – Buczek (4a); 3 – Nowe Dobra (22b); 4 – Skowarcz (38a); 5 – Grudziądz-Rządz (13d). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście.
Wg: J. Kostrzewski, Archiwum (1–5)

Fig. 3. One-piece belt-hooks of variety IbA, variant 1. 1 – Borkowo (1); 2 – Buczek (4a); 3 – Nowe Dobra (22b); 4 – Skowarcz (38a); 5 – Grudziądz-Rządz (13d). Numbers in brackets map correspond to the numbers in the List.
After: J. Kostrzewski, Archive (1–5)

Ryc. 4. Klamry jednoczłonowe odmiany IbA, wariantu 1. (1–5) i 2. (6). 1 – Brachlewo-Biały Dwór (3); 2 – Lützen (?) (20); 3 – Jarzyce (15); 4 – Długie (6); 5 – Nørre Sandegård (24); 6 – Warszkowo (42). Wg: W. Heym 1961 (1), R. Müller 1985 (2), H.J. Eggers, P.F. Stary 2001 (3, 4), C.J. Becker 1990 (5), R. Wołągiewicz 1966 (6). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

Fig. 4. One-piece belt-hooks of variety IbA, variant 1 (1–5) and variant 2 (6). 1 – Brachlewo-Biały Dwór (3); 2 – Lützen (?) (20); 3 – Jarzyce (15); 4 – Długie (6); 5 – Nørre Sandegård (24); 6 – Warszkowo (42). After: W. Heym 1961 (1), R. Müller 1985 (2), H.J. Eggers & P.F. Stary 2001 (3, 4), C.J. Becker 1990 (5), R. Wołągiewicz 1966 (6). Numbers in brackets map correspond to the numbers in the List

Ryc. 5. Klamry jednoczłonowe odmiany IbA, wariantu 2. (1–4) i 3. (5). 1 – Skowarcz (38e); 2 – Parsęcko (26); 3 – Grudziądz-Rządz (13b); 4 – Chełmno (5a); 5 – Wygoda (44). Wg: J. Kostrzewski 1919 (1–4), H. Machajewski 2001 (5). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

Fig. 5. One-piece belt-hooks of variety IbA, variant 2 (1–4) and variant 3 (5). 1 – Skowarcz (38e); 2 – Parsęcko (26); 3 – Grudziądz-Rządz (13b); 4 – Chełmno (5a); 5 – Wygoda (44). After: J. Kostrzewski 1919 (1–4), H. Machajewski 2001 (5). Numbers in brackets map correspond to the numbers in the List

-Lukaševka; jeden bardzo wąski okaz odkryto na osadzie kultury lateńskiej[28]. Do rzadkich znalezisk należą okazy bardzo długie, przekraczające 30 cm[29] (Ryc. 3:2), jak i bardzo szerokie[30] (Ryc. 3:5). Poza kilkoma wyjątkami[31] (Ryc. 4:4.5), haczyk mocujący (zewnętrzny) był nie mniej niż trzykrotnie dłuższy od zaczepu wewnętrznego (spinającego)[32] (Ryc. 3:1–4, 4:1.2, 5:1–3.5). Zwraca uwagę różnorodność kształtów długiego haczyka. Najczęściej przybiera on formę zwężającej się taśmy, zaokrąglonej w końcu lub prosto ściętej (wariant 1. – Ryc. 3, 4:1–5), zdecydowanie mniej liczne są klamry, których zakończenie haczyka nieznacznie poszerzało się wachlarzowato i półkoliście (wariant 2.[33] – Ryc. 4:6, 5:1–4). W opinii J. Kostrzewskiego te ostatnie stanowiły wariant przejściowy do form zwieńczonych kolistą tarczką (wariant 3.). Od czasu jego publikacji[34] ich liczba wzrosła z czterech do 20 egzemplarzy (Ryc. 5:5, 6, 7). Warianty 4. i 5. haczyka występują, jak do tej pory, bardzo rzadko. Pierwszy z nich, uformowany kuliście, znamy z klamry z grobu 65 z Rogowa (Ryc. 8:1), drugi, wyprofilowany w kształt ptasi (łabędzi), ozdabia klamrę z Prądna (Ryc. 8:2).

Pomimo iż zdecydowaną większość klamer odmiany IbA wykonano z żelaza i uległy one korozji, to na zewnętrznej stronie ramienia, długim haczyku oraz krawędziach wielu z nich zachowały się ślady ornamentu. Klamrę z grobu 57 z Wygody, wedle autora badań, ozdabia umieszczony mniej więcej pośrodku kabłąka wydatny, wąski kolec[35] (Ryc. 5:5). Brak analogii do tego typu „dekoracji" na innych klamrach, a także fakt, że ostry element umieszczony na zapięciu pasa zmieniał go w przedmiot niebezpieczny dla użytkownika, skłania do wniosku, iż pierwotnie „kolec" nie stanowił integralnej części klamry, ale był kolejnym elementem wyposażenia grobowego, który przykorodował do klamry. Najprostszym i najczęstszym zdobieniem klamer odmiany IbA są linie ryte ciągłe bądź punktowane, biegnące wzdłuż krawędzi ramienia[36] (Ryc. 3:4, 4:6, 6:4). Część z nich ma brzegi podniesione ku górze[37] (Ryc. 6:1, 8:2). Kolejną formą dekoracji są ukośne nacięcia krawędzi klamry[38] (Ryc. 7:2). Wszystkie wyżej wskazane zdobienia mogą występować samodzielnie, jak i w połączeniu z innym ornamentem umieszczonym pośrodku ramienia klamry i na haczyku mocującym. Za pomocą wybijanych punktów wykonywano zygzaki[39], w tym podwójne (Ryc. 8:2), i poziome linie (Ryc. 5:4). Oprócz punktów występują wybijane kółeczka, które były rozmieszczane wzdłuż krawędzi klamry[40], czasami tworząc bardziej rozbudowane układy w środkowej części ramienia (Ryc. 3:5), a niekiedy w połączeniu z linią rytą układają się w „kurzą stopkę" (Ryc. 4:6) lub zygzak (Ryc. 3:3).

Najbogatsze zdobienie, z wyraźnym podziałem na segmenty, znajduje się na brązowym zapięciu pasa znalezionym w Borkowie na Kujawach (Ryc. 3:1). Powierzchnię całego ramienia podzielono poprzecznymi żłobkami na jedenaście pól[41] nierównej długości. Na najszerszym z nich wybito dziesięć kółek rozmieszczonych nieregularnie. Z każdej strony głównego segmentu umieszczono po trzy pola wypełnione prostopadłą rytą kratką. Skrajne pola ozdabia motyw kopertowy lub są one nieornamentowane. Wyjątkowo długi haczyk mocujący z wgłębieniem pośrodku ma skośnie nacinane żeberka. Zdaniem D. Bohnsaka[42] podobnie zdobione były trzy kolejne klamry z brązu, nie dysponujemy jednak ich ilustracjami[43]. Kompozycja segmentowa znajduje się również na żelaznej klamrze z Brachlewa-Białego Dworu (Ryc. 4:1). Jej powierzchnię podzielono na sześć niemal równych pól, oddzielonych od siebie pojedynczymi lub podwójnymi poprzecznymi liniami rytymi, a także jednym rozbudowanym przerywnikiem z linii wielokrotnych. Przewodni motyw zdobienia tworzą grupy linii w układzie poziomym, a także ukośnym i łukowatym. Długi, płasko rozklepany haczyk ozdobiono trójkątami, wykonanymi z wielokrotnych, ukośnych linii rytych. Bardzo podobny ornament powierzchni ramienia i haczyka znajduje się na klamrze z Saksonii-Anhaltu, pochodzącej najpewniej z miejscowości Lützen (Ryc. 4:2). Zbieżność zdobienia

[28] Nørre Sandegård (24: dług. ok. 15 cm, szer. ok. 1,2 cm), rejon jez. Halm (14: dług. ok. 9,5 cm, szer. 1,3 cm; egzemplarz naprawiany), Poienești (28b: zach. dług. 12,1 cm), Bořitov (2: dług. ok. 18 cm, szer. <1 cm).

[29] Buczek (4a: zach. dług. 29,7 cm, szer. 2,6 cm), Grudziądz-Rządz (13b: dług. 41 cm, szer. 3 cm), Skowarcz (38e: dług. 31 cm, szer. 1,8 cm).

[30] Grudziądz-Rządz (13d: zach. dług. 26 cm, szer. 4,5 cm).

[31] Np. Długie (6), Gostkowo (12a), Nørre Sandegård (24).

[32] U klamry z Borkowa (1) długość haczyka zewnętrznego była pięciokrotnie większa od długości zaczepu spinającego. Podobnie długie haczyki zwieńczone pseudotarczką znajdowały się na klamrach z Grudziądza-Rządza (13b) i Parsęcka (26).

[33] Bořitov (2), Chełmno (5a), Grudziądz-Rządz (13b), Parsęcko (26), Skowarcz (38e), Warszkowo (42).

[34] J. Kostrzewski 1919, zest. 22.

[35] *Eiserner Gürtelhaken, eingliedrig, mit Stachel am Bügel* (H. Machajewski 2001, 18, 31, tabl. IX/57:6).

[36] Np. Malbork-Wielbark (21c), Lubieszewo (18a), Poienești (28a), Pruszcz Gdański 7 (31c, 31g), Skowarcz (38a), Warszkowo (42).

[37] Np. Buczek (4b), Drawsko Pomorskie (7a), Kunowo (17) czy Prądno (29).

[38] Np. Pruszcz Gdański 7 (31g), Różyny (35a), Rumia (36f), Skowarcz (38c).

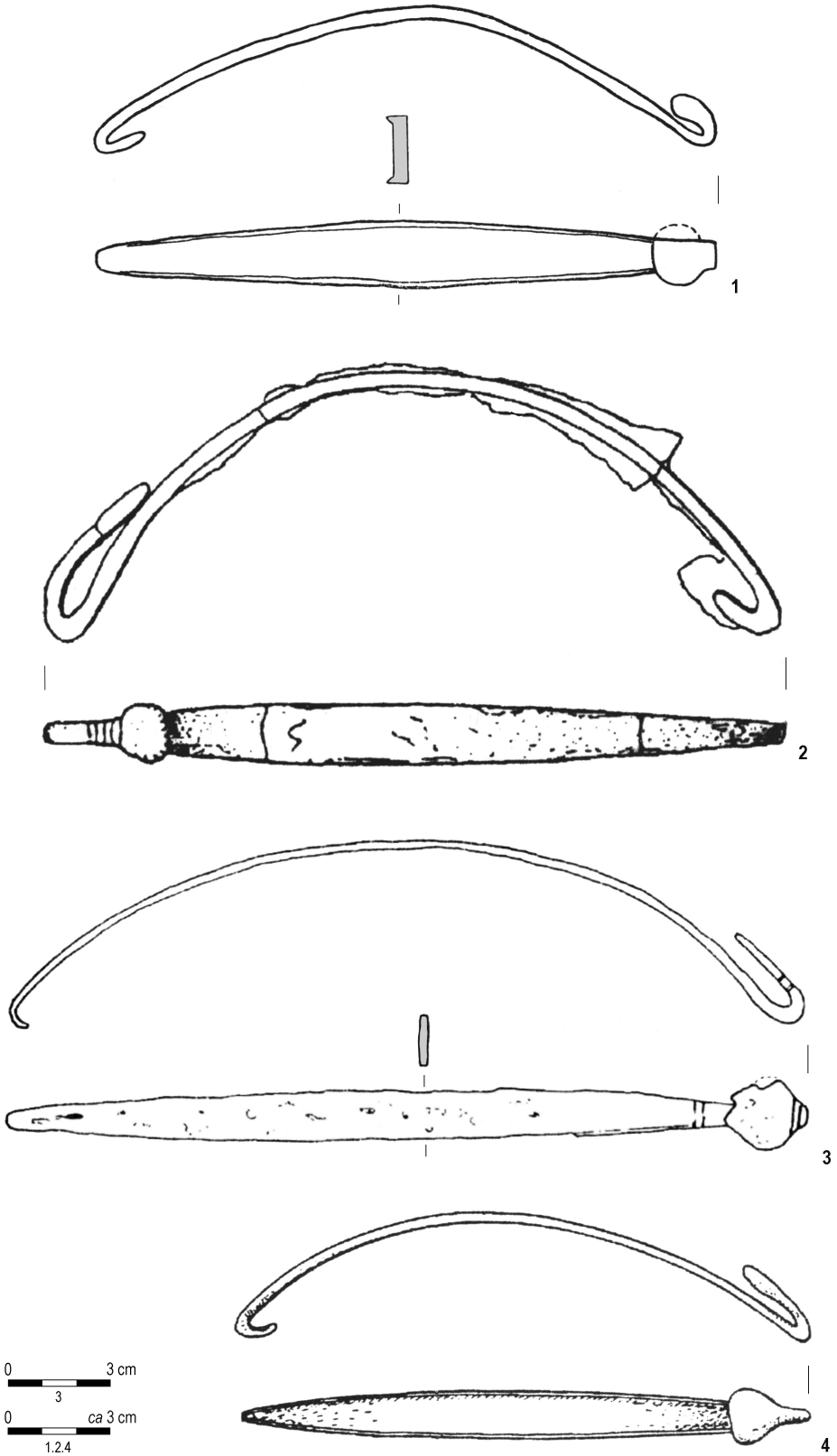
[39] Pruszcz Gdański 7 (31c).

[40] Buczek (4a), Grudziądz-Rządz (13d), Nowe Dobra (22b).

[41] H. Kalliefe (1919, 147) i J. Kostrzewski (1920, 147) wymieniają 10 segmentów, traktując jako jeden dwa pola wypełnione motywem kopertowym sąsiadujące ze sobą przy haczyku spinającym.

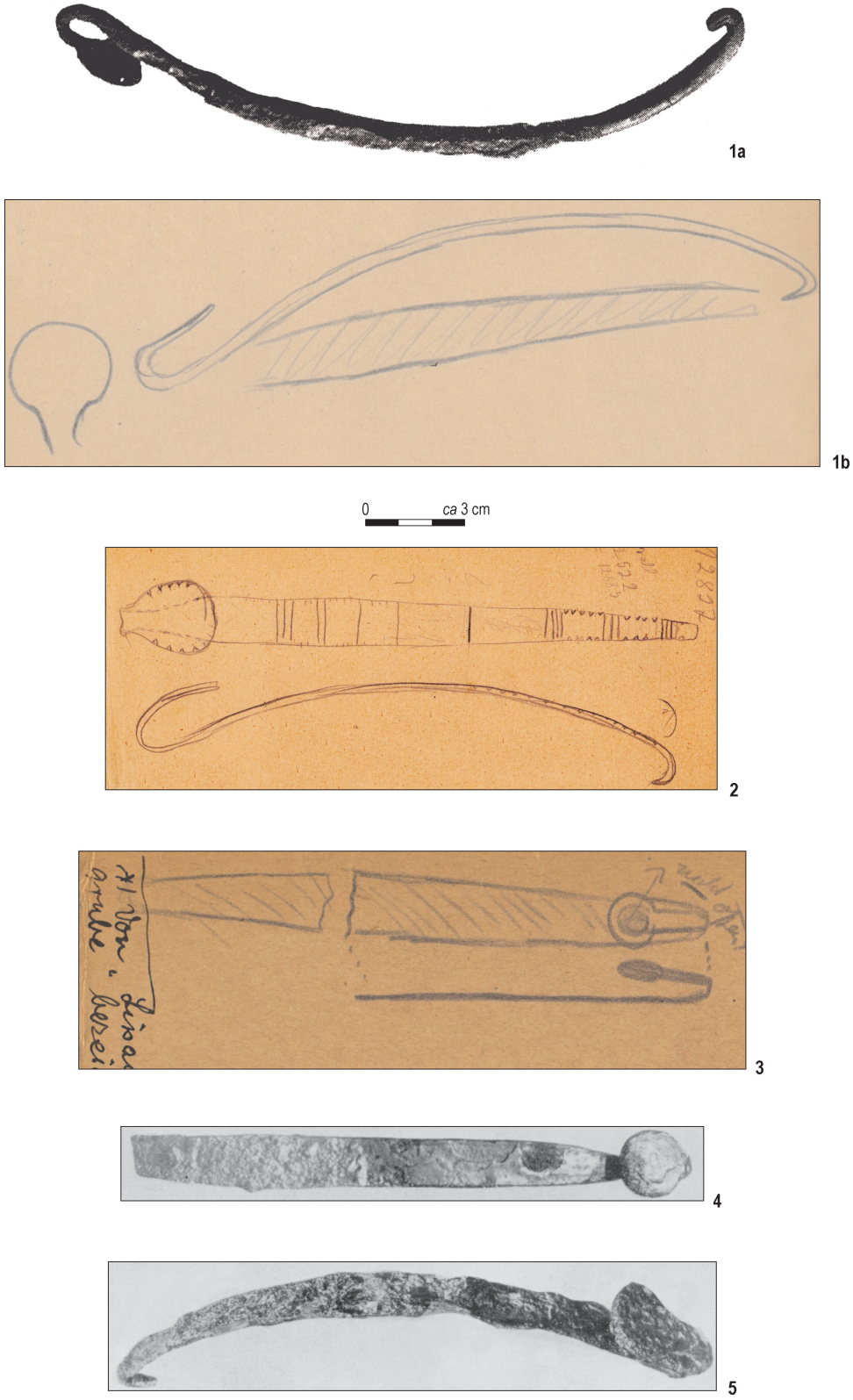
[42] D. Bohnsack 1938, 27, zest. 18.

[43] Nowe Dobra (22c), Pruszcz Gdański 4 (30f), Skowarcz (38d). Ułamek klamry z Malborka-Wielbarka (21a) należy przypisać do odmiany IbC.

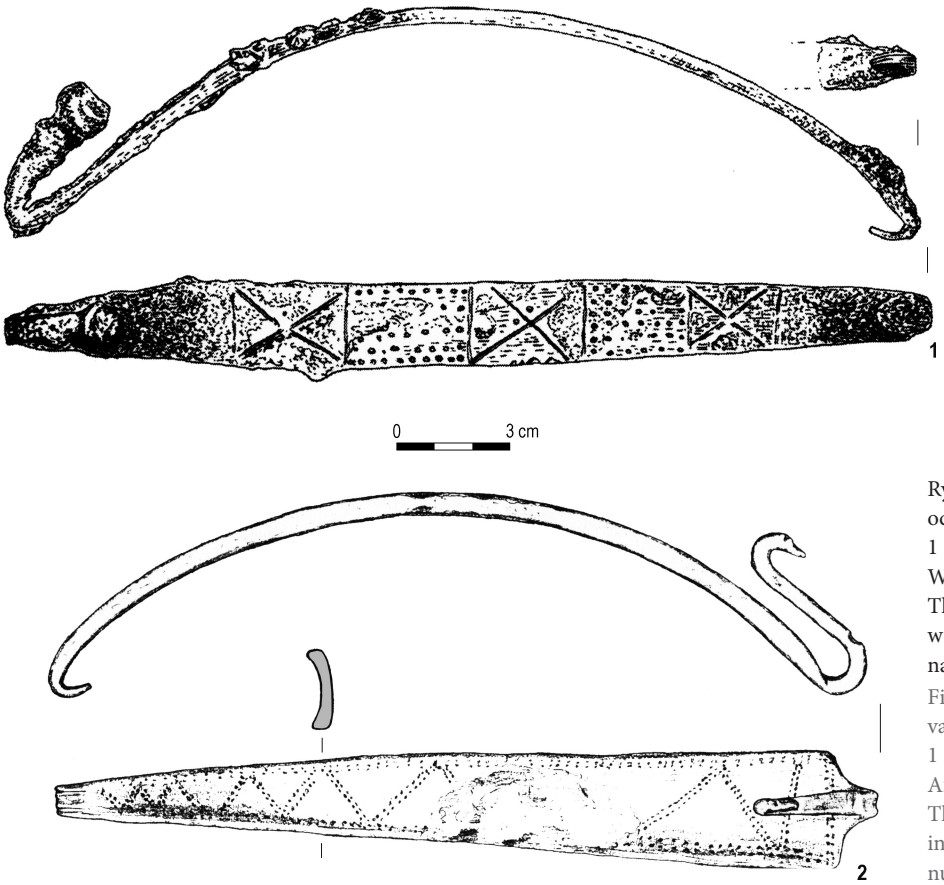
Ryc. 6. Klamry jednoczłonowe odmiany IbA, wariantu 3. 1 – Kunowo (17); 2 – Lubieszewo (18c); 3 – Pruszcz Gdański 10 (32c); 4 – Lubieszewo (18a). Wg: T. Łaszkiewicz 1973 (1), R. Wołągiewicz 1997 (2, 4), M. Pietrzak 1997 (3). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

Fig. 6. One-piece belt-hooks of variety IbA, variant 3. 1 – Kunowo (17); 2 – Lubieszewo (18c); 3 – Pruszcz Gdański 10 (32c); 4 – Lubieszewo (18a). After: T. Łaszkiewicz 1973 (1), R. Wołągiewicz 1997 (2, 4), M. Pietrzak 1997 (3). Numbers in brackets correspond to the numbers in the List

Ryc. 7. Klamry jednoczłonowe odmiany IbA, wariantu 3. 1a.1b – Chełmno (5c); 2 – Skowarcz (38c); 3 – Lubieszewo (19); 4 – Pruszcz Gdański 4 (30h); 5 – Pruszcz Gdański 4 (30b). Wg: W. Łęga 1938 (1a), J. Kostrzewski, Archiwum (1b, 2, 3), D. Bohnsack 1938 (4, 5). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

Fig. 7. One-piece belt-hooks of variety IbA, variant 3. 1a.1b – Chełmno (5c); 2 – Skowarcz (38c); 3 – Lubieszewo (19); 4 – Pruszcz Gdański 4 (30h); 5 – Pruszcz Gdański 4 (30b). After: W. Łęga 1938 (1a), J. Kostrzewski, Archive (1b, 2, 3), D. Bohnsack 1938 (4, 5). Numbers in brackets map correspond to the numbers in the List

Ryc. 8. Klamry jednoczłonowe odmiany IbA, wariantu 4. (1) i 5. (2). 1 – Rogowo (33); 2 – Prądno (29). Wg: H. Machajewski 2016 (1), Th. Hauptmann 2002 (2). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

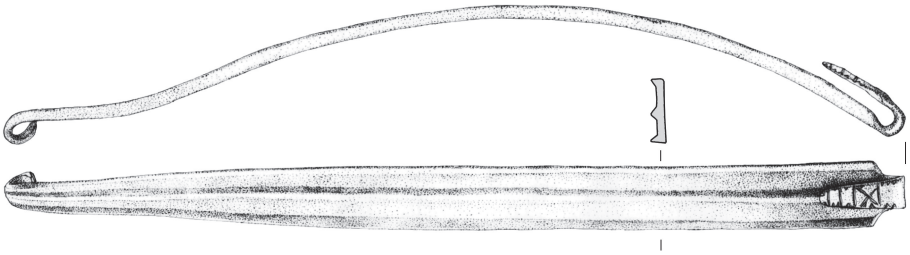
Fig. 8. One-piece belt-hooks of variety IbA, variant 4 (1) and 5 (2). 1 – Rogowo (33); 2 – Prądno (29). After: H. Machajewski 2016 (1), Th. Hauptmann 2002 (2). Numbers in brackets map correspond to the numbers in the List

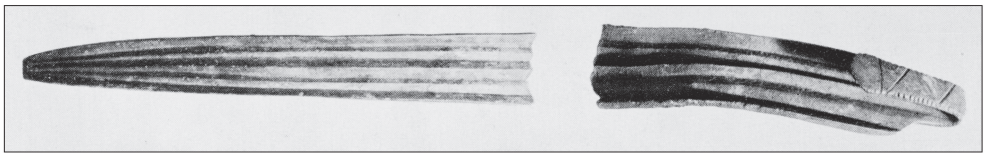
na obu zapięciach pasa może wskazywać, że wykonał je ten sam rzemieślnik. Ornamentyka segmentowa, ale mniej zróżnicowana, pokrywa także kilka kolejnych klamer żelaznych odmiany IbA[44]. Na okazie z Jarzyc znajdują się krótsze pola wypełnione motywem kopertowym (Ryc. 4:3). Ten sam wzór pojawia się na zapięciu pasa z Rogowa (Ryc. 8:1): zajmował trzy z pięciu pól widocznych na rysunku, pozostałe dwa ozdobiono wybijanymi punktami, układającymi się w poziome rzędy. Na pola o różnej długości podzielono również klamrę z grobu 51 w Skowarczu (Ryc. 7:2) i zapewne okaz z grobu 86 w Żukczynie[45].

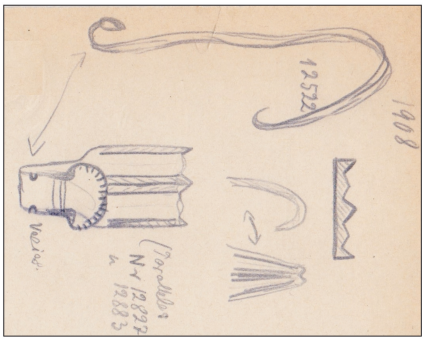
Ornamentowano także powierzchnie haczyków mocujących. Na zaczepach wariantu 1., oprócz zdobień omówionych już wyżej, obserwuje się przy krawędziach trójkątne nacięcia (Ryc. 3:3.4) i linie ryte[46], natomiast na części taśmowatej poprzeczne (Ryc. 3:3) i ukośne linie ryte tworzące zygzak (Ryc. 3:4) oraz wybijane punkty (Ryc. 3:2). Wśród klamer wariantu 3. ornament punktów na haczyku i ozdobnej tarczce zdarza się częściej, podobnie jak nacinanie krawędzi kolistej płytki, a także poprzeczne linie na powierzchni taśmy haczyka[47] (Ryc. 6:2.3, 7:2). Wyjątkowo na powierzchni tarczki znajduje się wgłębienie (Ryc. 7:3). Drobne nacięcia przy krawędzi oraz poprzeczne, ukośne i koliste linie ryte obserwuje się także na poszerzających się wachlarzowato lub półkoliście haczykach wariantu 2.[48] (Ryc. 4:6, 5:1.3.4).

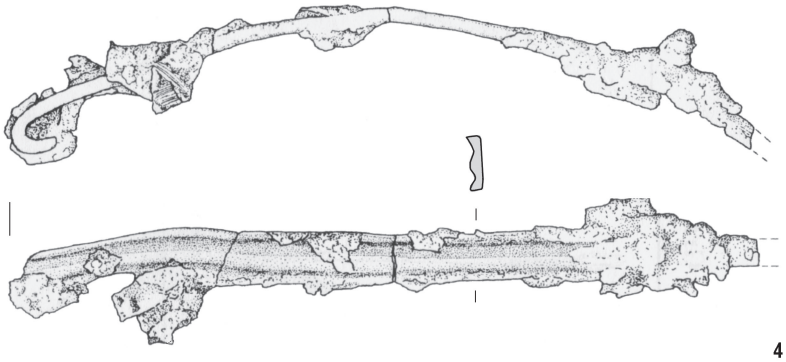
Do odmiany B klamer jednoczłonowych typu Ib zaliczono okazy o powierzchni żebrowanej (Ryc. 9). Przez środek ramienia przebiega wydatne żebro, a jego brzegi są podniesione ku górze. W kilku wypadkach plastyka ramienia staje się bardziej wyrazista w wyniku wydzielenia dodatkowych dwóch plastycznych listew[49] (Ryc. 9:2.3). Klamry tej odmiany są wykonane przede wszystkim z brązu, rzadziej z żelaza[50] (Ryc. 9:4.5); surowiec klamry z Różańska nie jest znany, ale na opublikowanym zdjęciu widać żeberko biegnące przez środek ramienia

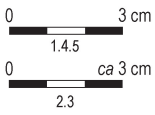
[44] Jarzyce (15), Rogowo (33), Skowarcz (38c), Żukczyn (45b?).
[45] W tym wypadku zdobienie jest słabo widoczne.
[46] Pruszcz Gdański 7 (31c).
[47] Buczek (4b), Gostkowo (12h), Lubieszewo (18c), Pruszcz Gdański 7 (31d), Pruszcz Gdański 10 (32c), Skowarcz (38c), Żukczyn (45b).
[48] Chełmno (5a), Grudziądz-Rządz (13b), Skowarcz (38e), Warszkowo (42).
[49] Pruszcz Gdański 4 (30e), Skowarcz (38g, 38h, 38j).
[50] Gdańsk-Maćkowy (9b), Pruszcz Gdański 10 (32a).

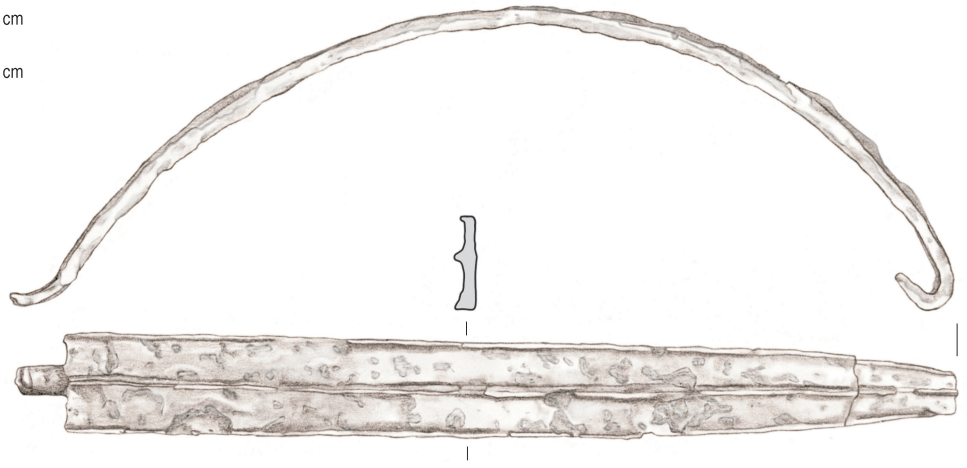

1

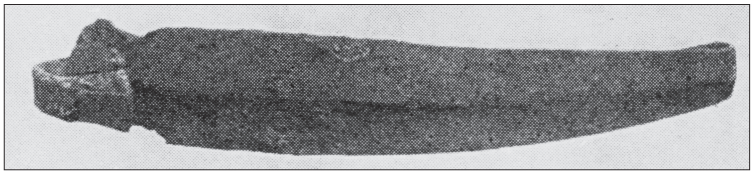

2

3

4

5

6

(Ryc. 9:6). Część klamer jest niekompletna[51], kilka uległo złamaniu[52]; znaczna ich część nosi ślady deformacji w wyniku działania ognia. Łącznie do tej odmiany, z pewnymi wątpliwościami[53], zaliczono 15 klamer z dziewięciu stanowisk. Ramię klamer odmiany IbB zazwyczaj przybiera kształt lancetowaty (Ryc. 9:1.2.5), rzadko zaś trójkątny[54] (Ryc. 9:6), a długość wahała się od 22 do 28,5 cm, natomiast największa szerokość dobrze zachowanych okazów sięga 2,5 cm. Ustalenie wariantu wielu klamer nie jest możliwe ze względu na uszkodzenie długiego haczyka mocującego[55] (Ryc. 9:5). Wariant 1. o haczykach płasko rozklepanych, nacinanych przy krawędziach i zaokrąglonych na końcu, reprezentują dwa okazy[56] (Ryc. 9:1.2); powierzchnię haczyków obu klamer pokrywają linie ryte w różnych układach, tworzące trójkąty (Ryc. 9:2) lub segmenty – puste i jeden wypełniony wzorem kopertowym (Ryc. 9:1). Nieco liczniej na zapięciach tej odmiany występują haczyki wariantu 3.[57], zwieńczone koliście wyodrębnioną tarczką (Ryc. 9:3); jej powierzchnię ozdabiają wybijane punkty[58], w innym wypadku przejście haczyka w karbowaną na krawędziach tarczkę jest podkreślone fazowaniem i poprzecznymi żłobkami (Ryc. 9:3). Nacinany na końcu haczyk klamry z Różańska mógł mieć formę kaczej głowy z szerokim dziobem, jednak ze względu na jakość zdjęcia obecnie zaginionego zabytku ta interpretacja jest dyskusyjna (Ryc. 9:6).

Do odmiany C klamer typu Ib (Ryc. 10:1–7) zaliczono dziesięć zabytków z dziewięciu stanowisk[59], przy czym identyfikacja czterech okazów zachowanych fragmentarycznie[60] (Ryc. 10:5–7) nie jest pewna. Wszystkie, z wyjątkiem silnie zniszczonego żelaznego okazu z grobu 87 z Rumi, wykonano z brązu. Odmiana IbC to grupa stosunkowo nieliczna i zróżnicowana. Długość dobrze zachowanych okazów wynosi od ok. 19 do ponad 28 cm. Cechami charakterystycznymi są wąskie ramię (o największej szerokości do 1,5 cm) z wyodrębnioną tarczką, wydzielonym segmentem ozdobionym kółkiem czy koncentrycznymi kółkami lub z pierścieniem; na czterech klamrach[61] tarczek i pierścieni jest więcej (Ryc. 10:1.5). Pozostałą powierzchnię ramienia ozdabiają pola wypełnione rytymi motywami – ukośnej[62] (Ryc. 10:1.2.4.6), rzadziej poprzecznej kratki (Ryc. 10:5), a także kopertowym[63] (Ryc. 10:1.2.4); niektóre segmenty są niezdobione (Ryc. 10:1.2.4). Wyjątkowo (Nowe Dobra, grób 3/1905) krawędzie klamry są podniesione (Ryc. 10:3a). Długi profilowany haczyk dwóch lepiej zachowanych egzemplarzy tej odmiany miał najpewniej kształt zwierzęcej głowy (wariant 5. – Ryc. 10:1.3a.3b), na dwóch innych koniec haczyka wieńczyła półkolista tarczka[64] (wariant 2.).

KLAMRY TYPU IIB

Do klamer prętowych typu IIb zaliczono 31 zabytków znalezionych na 14 cmentarzyskach kultury oksywskiej, jednym kultury przeworskiej oraz trzech kultury jastorfskiej (Ryc. 2; Lista). Dla części z nich, zaginionych, nie ma też materiału ilustracyjnego[65]. Wszystkie, poza brązową klamrą z Żukczyna, grób 84, wykonano z żelaza. Stan zachowania klamer sztabkowatych można uznać za dobry, choć w niektórych uszkodzone są jeden lub oba

[51] Fragmenty klamer, najpewniej jednoczłonowych, pochodzą ze Skowarcza (38h i 38j). Kolejne fragmentarycznie zachowane okazy odkryto w Dychlinie (8), Pruszczu Gdańskim 7 (31f), Pruszczu Gdańskim 10 (32a i 32d), a także Grudziądzu-Rządzu (13f).

[52] Pruszcz Gdański 4 (30e), Pruszcz Gdański 7 (31a), Rumia (36b).

[53] Identyfikacja typu niepewna: Pruszcz Gdański 10 (32a), Skowarcz (38h i 38j).

[54] Dychlino (8?), Pruszcz Gdański 7 (31a), Różańsko, z grobu (34?).

[55] Dobrze zachowane okazy z uszkodzonym haczykiem: Gdańsk-Maćkowy (9b), Pruszcz Gdański 7 (31a, 31f).

[56] Pruszcz Gdański 4 (30e), Pruszcz Gdański 7 (31e).

[57] Grudziądz-Rządz (13f), Rumia (36b), Skowarcz (38g).

[58] Grudziądz-Rządz (13f).

[59] Gdańsk-Maćkowy (9a), Gdynia-Oksywie (11c), Malbork-Wielbark (21a), Nowe Dobra (22a), Nowy Targ (23), Podwiesk (27b), Pruszcz Gdański 7 (31h), Rumia (36c, 36d), Wierzbiczany (43).

[60] Malbork-Wielbark (21a), Nowy Targ (23), Podwiesk (27b), Rumia (36d).

[61] Gdynia-Oksywie (11c), Wierzbiczany (43), Rumia (36c), Podwiesk (27b).

[62] Gdańsk-Maćkowy (9a), Gdynia-Oksywie (11c), Malbork-Wielbark (21a), Pruszcz Gdański 7 (31h), Wierzbiczany (43).

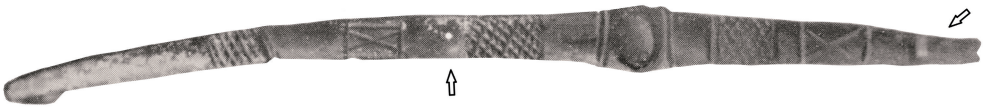
[63] Pruszcz Gdański 7 (31h), Gdynia-Oksywie (11c), Gdańsk-Maćkowy (9a), Rumia (36c i 36d).

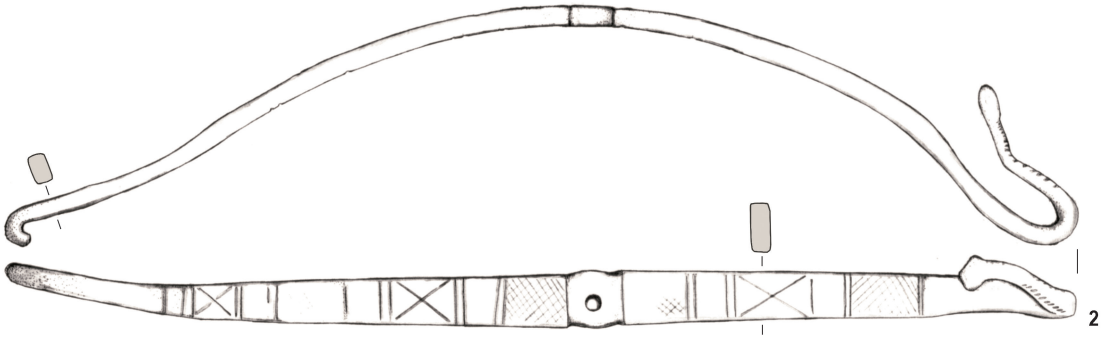
[64] Wierzbiczany (43) i prawdopodobnie Pruszcz Gdański 7 (31h) (por. Ryc. 10:2).

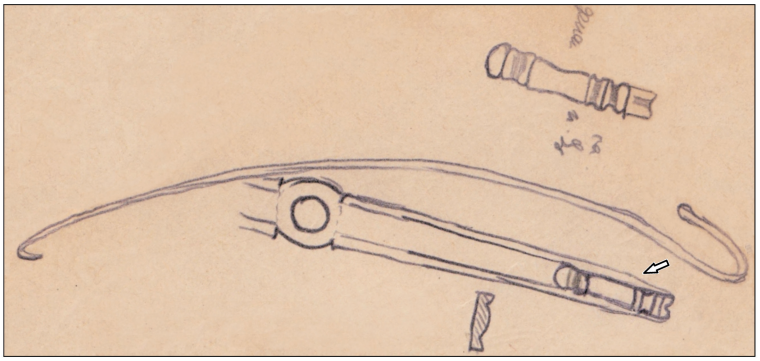
[65] Gdynia-Oksywie (11b i 11d) oraz Malbork-Wielbark (21b).

Ryc. 9. Klamry jednoczłonowe odmiany IbB. 1 – Pruszcz Gdański 7 (31e); 2 – Pruszcz Gdański 4 (30e); 3 – Skowarcz (38g); 4 – Pruszcz Gdański 10 (32a); 5 – Gdańsk-Maćkowy (9b); 6 – Różańsko (34). Wg: D. Bohnsack 1938 (2), J. Kostrzewski, Archiwum (3), M. Pietrzak 1997 (4), D. Bohnsack 1940 (6 – bez skali). Rys.: J. Glinkowska-Kowalewska (1), A. Napierała (5). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście, strzałki wskazują detale ornamentów

Fig. 9. One-piece belt-hooks of variety IbB. 1 – Pruszcz Gdański 7 (31e); 2 – Pruszcz Gdański 4 (30e); 3 – Skowarcz (38g); 4 – Pruszcz Gdański 10 (32a); 5 – Gdańsk-Maćkowy (9b); 6 – Różańsko (34). After: D. Bohnsack 1938 (2), J. Kostrzewski, Archive (3), M. Pietrzak 1997 (4), D. Bohnsack 1940 (6 – not to scale). Drawn by J. Glinkowska-Kowalewska (1), A. Napierała (5). Numbers in brackets correspond to numbers on the List, arrows indicate ornamental details

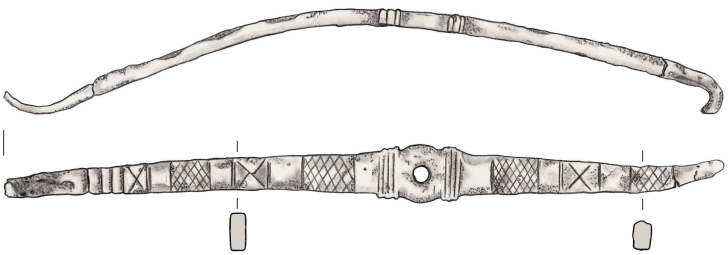

1

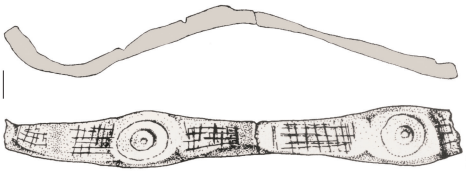

2

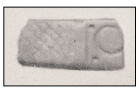

3a

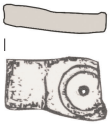

3b

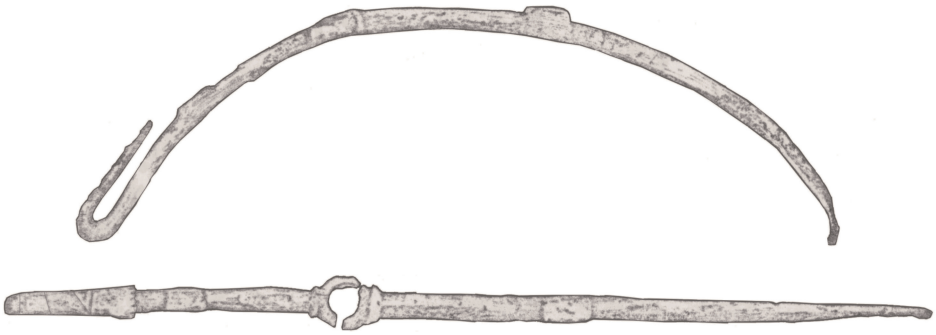
0 3 cm
2.4.5
0 *ca* 3 cm
1.3.6.7
0 3 cm
8

4

5

6

7

8

haczyki[66]; wspomniana klamra z brązu jest zdeformowana i we fragmentach. Długość klamer typu IIb waha się od ok. 20 do 29 cm, wyjątkowo więcej[67]; bardzo krótki okaz klamry (długość 8,2 cm) odkryto w grobie 4 w Domaradzicach. Grubość sztabki zapięcia pasa wynosi od 0,6[68] do 1,7 cm (Ryc. 11:9), zazwyczaj mieszcząc się w granicach od 0,8 do 1,2 cm.

Klamry jednoczłonowe z końcami zagiętymi w przeciwne strony formowano z pręta o przekroju najczęściej rombowatym[69] (Ryc. 11:1–3, 12, 13:1–3), rzadko prostokątnym[70] (Ryc. 13:4) lub kolistym[71] (Ryc. 11:4). W odmianie A profil łukowato wygiętego ramienia jest jednolity na całej długości, a przy końcach kolisty, prostokątny lub kwadratowy (Ryc. 11:3, 12:2, 13:4). Rzadkie są okazy o wyraźnie zróżnicowanej plastyce ramienia, co przejawia się w zmiennym przekroju klamry – kwadratowo-kolistym czy kolisto-prostokątnym (odmiana B[72] – Ryc. 14:1), a także z wyodrębnionym pierścieniem lub tarczką z małym otworem (odmiana C[73] – Ryc. 10:8), analogicznie jak w klamrach taśmowatych odmiany IbC. Wśród lepiej zachowanych okazów odmiany IIbA i IIbB haczyk mocujący przyjmuje kształt płasko rozklepanej taśmy (wariant 1.[74] – Ryc. 11), czasem prosto zakończonej, a także tarczki o kolistym zarysie o średnicy od 2 do 2,8 cm (wariant 3.[75] – Ryc. 12, 13:1), rzadziej jest zwieńczony kulistym lub stożkowatym zgrubieniem (wariant 4.[76] – Ryc. 13: 2–4, 14:1).

Zdobienie odnotowano na 12 lub 13[77] klamrach żelaznych odmian IIbA i IIbB. Na krawędziach klamer wykonywano drobne nacięcia[78] (Ryc. 12:2.3). Bardziej rozbudowany ornament pokrywa wąską powierzchnię ramienia: są to regularnie rozmieszczone, ukośne lub poprzeczne grupy podwójnych i potrójnych linii rytych[79] (Ryc. 12:2–4, 13:1), czasami układające się w romby[80] (Ryc. 13:1). Na klamrze odmiany IIbB z grobu 308 z Opalenia (Ryc. 14:1) wzdłuż powierzchni i boków poszerzonej części ramienia znajdują się rzędy wybijanych punktów, a na wysokości długiego haczyka para poprzecznych rytych kresek. Ukośne, krótkie nacięcia występują także przy krawędzi kolistej płytki zaczepu (wariant 3. – Ryc. 12:3, 13:1), rzadziej na taśmowatym haczyku wariantu 1. (Ryc. 11:4). Czasami skośne i poprzeczne linie ryte umieszczane są u nasady kolistej tarczki (Ryc. 12:4). W wypadku klamry z grobu 103 z Lubieszewa (pow. gryficki) (Ryc. 12:1) prawdopodobnie zidentyfikowano ślad dawnej naprawy, niestety niezweryfikowany poprzez zdjęcie rentgenowskie[81].

Do klamer odmiany IIbC zaliczono tylko dwa zabytki: żelazny z Rumi, grób 17 (Ryc. 10:8), i wykonany z brązu z Żukczyna, grób 84. Pierwszy ma zachowaną długość ok. 30,5 cm i szerokość sztabki 0,8 cm, natomiast drugi

[66] Chełmno (5b), Gostkowo (12d i 12e), Malbork-Wielbark (21e), Rumia (36e), Sosnówko (40), Stary Targ (41).

[67] Zachowana długość klamry z Rumi (36a) wynosi 30,5 cm.

[68] Rumia (36e).

[69] Domaradzice (46), Gdańsk-Oliwa (10), Grudziądz-Rządz (13a i 13e), Lubieszewo (18b i 18d), Malbork-Wielbark (21e), Opalenie (25b), Pruszcz Gdański 4 (30a), Pruszcz Gdański 7 (31b), Pruszcz Gdański 10 (32b), Rumia (36e, 36h i 36i), Sieciechowo-Kulice (37), Skowarcz (38i i 38k), Sosnówko (40), Stary Targ (41).

[70] Chełmno (5b), Gostkowo (12f?), Żukczyn (45c).

[71] Skowarcz (38f).

[72] Gostkowo (12d), Opalenie (25a).

[73] Rumia (36a), Żukczyn (45a).

[74] Domaradzice (46), Gdańsk-Oliwa (10), Lubieszewo (18b), Pruszcz Gdański 4 (30a), Pruszcz Gdański 7 (31b), Rumia (36i), Skowarcz (38f i 38k).

[75] Lubieszewo (18d), Malbork-Wielbark (21b), Opalenie (25b), Pruszcz Gdański 10 (32b), Rumia (36h), Sieciechowo-Kulice (37), Skowarcz (38i), Stary Targ (41).

[76] Grudziądz-Rządz (13a i 13e), Opalenie (25a), Żukczyn (45c).

[77] Chełmno (5b), Gdańsk-Oliwa (10), Opalenie (25a i 25b), Pruszcz Gdański 7 (31b), Pruszcz Gdański 10 (32b), Rumia (36i), Sieciechowo-Kulice (37), Skowarcz (38f, 38i i 38k), Sosnówko (40), Stary Targ (41?).

[78] Gdańsk-Oliwa (10), Opalenie (25b), Pruszcz Gdański 10 (32b), Rumia (36i).

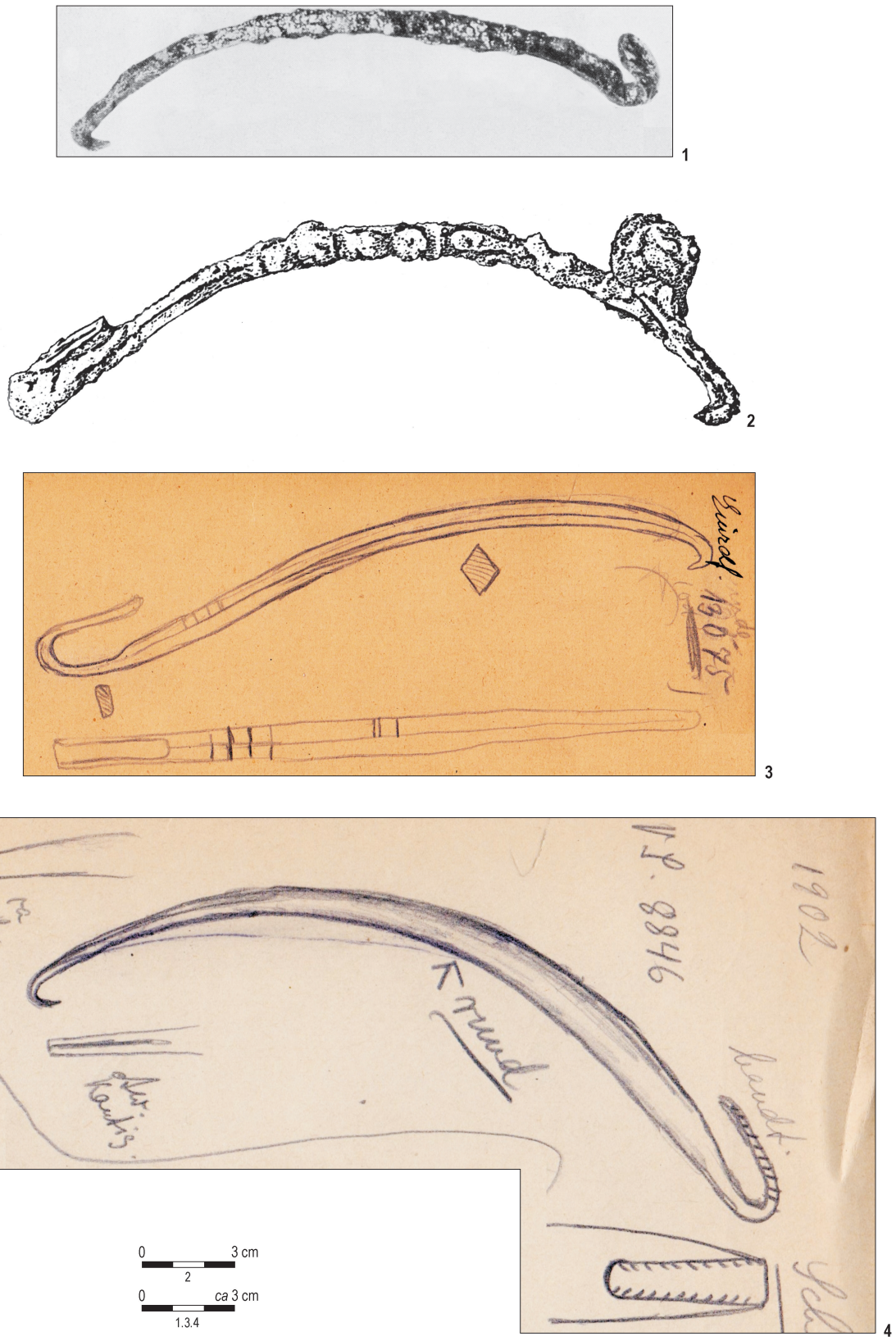
[79] Opalenie (25b), Pruszcz Gdański 7 (31b), Sieciechowo-Kulice (37), Skowarcz (38k).

[80] Sosnówko (40), Skowarcz (38i).

[81] Zabytek opisano następująco: *jeden z nich* [haczyk] *jest zakończony kolistą płytką zębatą na krawędzi; w płytce tej osadzony pręt wygięty haczykowato i zakończony płytką* (por. R. Wołągiewicz 1997, 25, tabl. XIII/103). Obecnie silnie skorodowana klamra zachowana jest w dwóch fragmentach, a wspomniany element nie jest czytelny, co potwierdzają również obserwacje dr. Bartłomieja Rogalskiego z Muzeum Narodowego w Szczecinie, któremu serdecznie dziękuję za opinię o tym zabytku.

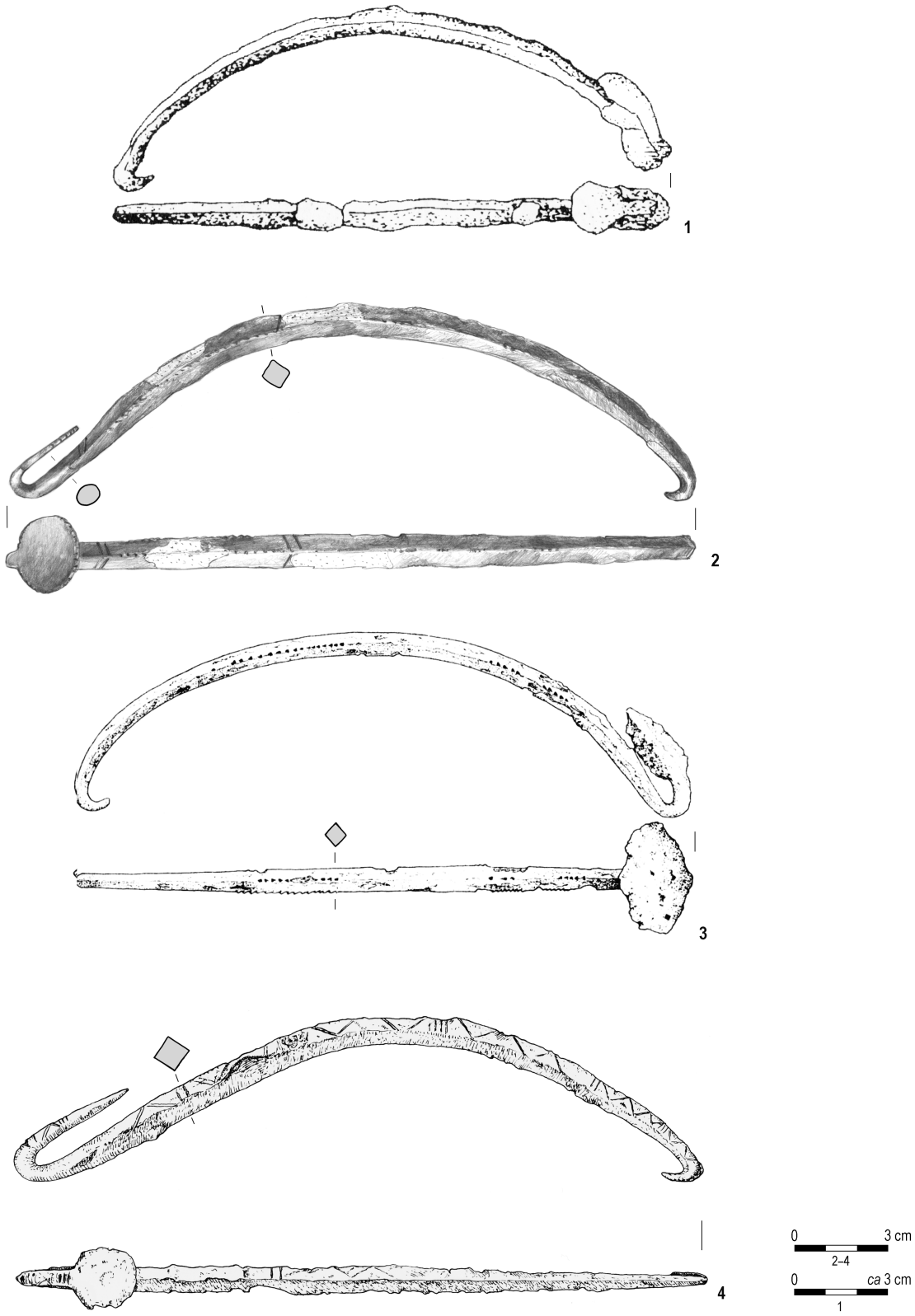
Ryc. 10. Klamry jednoczłonowe odmiany IbC (1–7) i odmiany IIbC (8). 1 – Gdynia-Oksywie (11c); 2 – Pruszcz Gdański 7 (31h); 3a,3b – Nowe Dobra (22a); 4 – Gdańsk-Maćkowy (9a); 5 – Podwiesk (27b); 6 – Malbork-Wielbark (21a); 7 – Nowy Targ (23); 8 – Rumia (36a). Wg: D. Bohnsack 1938 (1, 3b, 6), A. Strobin, J. Strobin 2022 (2, 4), J. Kostrzewski, Archiwum (3a), E. Bokiniec 2005 (5), E. Fudzińska, P. Fudziński 2013 (7), M. Pietrzak 1988 (8). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

Fig. 10. One-piece belt-hooks of variety IbC (1–7) and variety IIbC (8). 1 – Gdynia-Oksywie (11c); 2 – Pruszcz Gdański 7 (31h); 3a,3b – Nowe Dobra (22a); 4 – Gdańsk-Maćkowy (9a); 5 – Podwiesk (27b); 6 – Malbork-Wielbark (21a); 7 – Nowy Targ (23); 8 – Rumia (36a). After: D. Bohnsack 1938 (1, 3b, 6), A. Strobin, J. Strobin 2022 (2, 4), J. Kostrzewski, Archive (3a), E. Bokiniec 2005 (5), E. Fudzińska, P. Fudziński 2013 (7), M. Pietrzak 1988 (8). Numbers in brackets correspond to numbers on the List

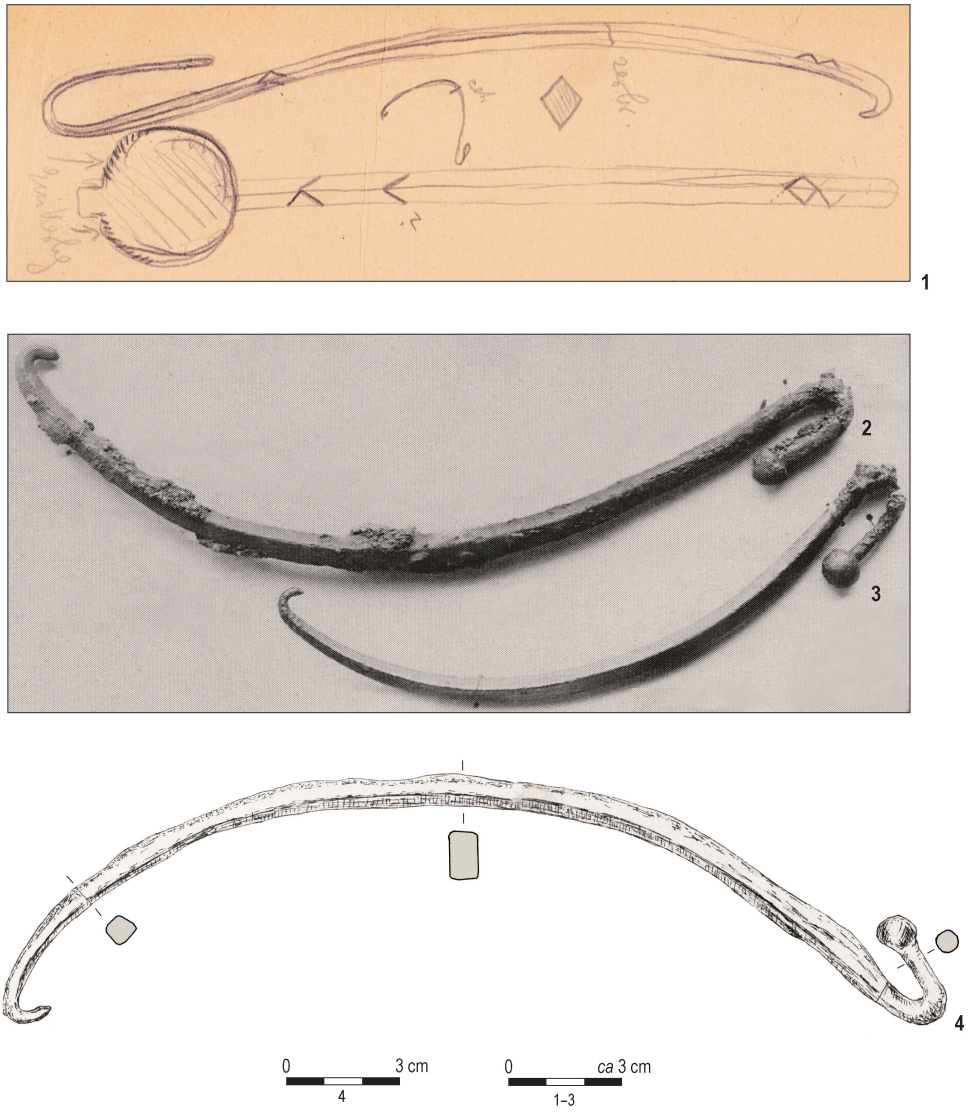
Ryc. 11. Klamry jednoczłonowe odmiany IIbA, wariantu 1. 1 – Pruszcz Gdański 4 (30a); 2 – Rumia (36i); 3 – Skowarcz (38k); 4 – Skowarcz (38f). Wg: D. Bohnsack 1938 (1), M. Pietrzak 1988 (2), J. Kostrzewski, Archiwum (3, 4). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

Fig. 11. One-piece belt-hooks of variety IIbA, variant 1. 1 – Pruszcz Gdański 4 (30a); 2 – Rumia (36i); 3 – Skowarcz (38k); 4 – Skowarcz (38f). After: D. Bohnsack 1938 (1), M. Pietrzak 1988 (2), J. Kostrzewski, Archive (3, 4). Numbers in brackets correspond to numbers on the List

Ryc. 12. Klamry jednoczłonowe odmiany IIbA, wariantu 3. 1 – Lubieszewo (18d); 2 – Opalenie (25b); 3 – Pruszcz Gdański 10 (32b); 4 – Sieciechowo-Kulice (37). Wg: R. Wołągiewicz 1997 (1), M. Pietrzak 1997 (3), H.J. Eggers, P.F. Stary 2001 (4). Rys.: J. Glinkowska-Kowalewska (2). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

Fig. 12. One-piece belt-hooks of variety IIbA, variant 3. 1 – Lubieszewo (18d); 2 – Opalenie (25b); 3 – Pruszcz Gdański 10 (32b); 4 – Sieciechowo-Kulice (37). After: R. Wołągiewicz 1997 (1), M. Pietrzak 1997 (3), H.J. Eggers, P.F. Stary 2001 (4). Drawn by J. Glinkowska-Kowalewska (2). Numbers in brackets correspond to numbers on the List

Ryc. 13. Klamry jednoczłonowe odmiany IIbA, wariant 3 (1) i wariant 4 (2–4). 1 – Skowarcz (38i); 2 – Grudziądz-Rządz (13e); 3 – Grudziądz-Rządz (13a); 4 – Żukczyn (45c). Wg: J. Kostrzewski, Archiwum (1), M. Kurzyńska 2020 (2, 3). Rys.: M. Tuszyńska (4). Numery w nawiasach odpowiadają numerom na Liście

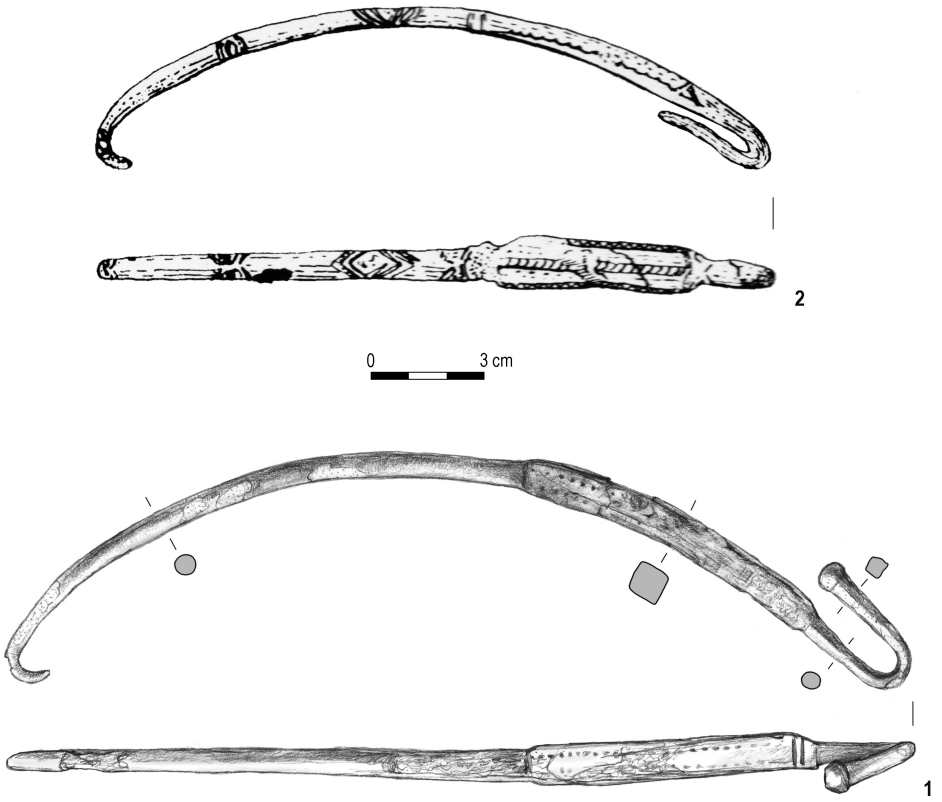
Fig. 13. One-piece belt-hooks of variety IIbA, variant 3 (1) and variant 4 (2–4). 1 – Skowarcz (38i); 2 – Grudziądz-Rządz (13e); 3 – Grudziądz-Rządz (13a); 4 – Żukczyn (45c). After: J. Kostrzewski, Archive (1), M. Kurzyńska 2020 (2, 3). Drawn by M. Tuszyńska (4). Numbers in brackets correspond to numbers on the List

jest zdeformowany i we fragmentach[82]; obie klamry mają prostokątne przekroje. Na klamrze z Rumi po obu stronach pierścienia znajdują się plastycznie wyodrębnione segmenty o prostokątnym zarysie. Długi, nieco rozszerzający się haczyk został płasko rozklepany (wariant 1.) i ozdobiony poprzecznymi i ukośnymi liniami rytymi. Na klamrze z Żukczyna, ozdobionej kolistą tarczką z małym otworem, wyryto segmenty wypełnione poprzeczną kratką i skośnymi liniami. Obie klamry pod względem formy i zdobienia wyraźnie nawiązują do okazów taśmowatych odmiany IbC.

ANALIZY METALOZNAWCZE

Analizami metaloznawczymi dysponujemy w odniesieniu do dwóch klamer żelaznych. Klamra odmiany IbA z grobu 57 w Wygodzie (Ryc. 5:5) cechowała się gruboziarnistą, ferrytyczną strukturą żelaza wysokofosforowego. Kolejne okazy z tego stanowiska, ale o innej budowie (zawiaskowe i trzyczęściowa typu I) powstały z żelaza wysoko-

[82] Zachowana długość wynosi ok. 20,6 cm, a szerokość pręta 0,7 cm.

Ryc. 14. Klamry jednoczłonowe odmiany IIbB (1) i typu IIa (2). 1 – Opalenie (25a); 2 – Warszawa-Wilanów, grób 15. Wg: J. Marciniak (2). Rys.: J. Glinkowska-Kowalewska (1)

Fig. 14. One-piece belt-hooks of variety IIbB (1) and type IIa (2). 1 – Opalenie (25a); 2 – Warszawa-Wilanów, grave 15. After: J. Marciniak (2). Drawn by J. Glinkowska-Kowalewska (1)

i niskofosforowego, a także niskofosforowej stali[83]. Także z żelaza dymarskiego (wysokofosforowego) wykonano klamrę z grobu 87 w Rumi (odmiana IbC), podobnie jak dwie kolejne, ale inne formy z tego stanowiska[84]. Na cmentarzysku kultury jastorfskiej w Długiem próbki do badań metaloznawczych pobrano aż z 11 klamer żelaznych o różnej konstrukcji, niestety z pominięciem okazu typu Ib z grobu 51. Wyniki analizy wskazały, że większość zapięć pasa z tej nekropoli wykonano z żelaza wysokofosforowego, rzadziej z metalu o niskiej zawartości fosforu[85].

Z ustaleń J. Piaskowskiego wynika, że na Pomorzu Zachodnim, skąd pochodzi większość analizowanych klamer, wyrabiano je przede wszystkim z żelaza wysokofosforowego (P >0,20%), a zatem gorszej jakości, które uzyskiwano sposobem dymarskim z miejscowej rudy darniowej. Klamry wykonane z niskofosforowej stali o nierównomiernym, niezbyt silnym nawęgleniu są spotykane zdecydowanie rzadziej. Lepszej jakości surowiec, o cechach żelaza „świętokrzyskiego" wykorzystywano przede wszystkim do produkcji elementów uzbrojenia[86].

Tylko dla jednej klamry z brązu, z Podwieska, najpewniej odmiany IbC (Ryc. 10:5) dysponujemy analizą składu chemicznego, wykonaną za pomocą spektrometru EDS firmy Edax[87]. Klamrę tę odlano z brązu cynowego (Cu 92,06%, Sn 5,23%). Badania chemiczne dziewięciu innych klamer odkrytych na tym cmentarzysku, tj. trójczłonowych żebrowanych, wykazały analogiczny skład; w kilku wypadkach były to stopy o podwyższonej zawartości ołowiu i cynku[88]. Klamry trójczłonowe typu IIIb odkryte na cmentarzysku kultury oksywskiej w Brzynie, pow. pucki powstały z brązów cynowych[89], zaś zachowana fragmentarycznie, importowana klamra typu *Traunstein* z tego stanowiska, z brązu cynowo-ołowiowego[90].

[83] J. Piaskowski 1993, 159, tab. 1:4–7, 2:4–7, ryc. I:4–7, III:6, IV:1.4.5.
[84] J. Piaskowski 1982, 133.
[85] Por. J. Piaskowski 1972a, 69–71, tabl. 1:5–16, 2:5–16; 1972b, 103.
[86] J. Piaskowski 1972b, 102–106; 1982, 133–134; 1993, 170–173.
[87] E. Bokiniec 2005, 85, 164:S/9, tabl. CLVIII:9.
[88] E. Bokiniec 2005, 162–164.
[89] A. Strobin 2019, 24–25, tab. 1.
[90] A. Strobin, J. Strobin 2022, 255–256, tab. 1, ryc. 4, 6. Wyraźne różnice w składzie ilościowym kilku części tej klamry wskazują, że była ona naprawiana, a do reperacji użyto innej profilowanej klamry sztabkowatej.

Stanowisko (grób)	Lista	War.	Typ zapinki											
			st	G	A-II	K	D	≈F	K. 17	L-I	J	M-a	N-a	N-b/c
Poienești (440)	28b	–	2×											
Pruszcz Gd. 4 (26)	30d	3.		1×										
Wygoda (57)	44	3.		1×										
Nørre Sandegård (44)	24	1.			1×?									
Różyny (135)	35b	3.			1×									
Skowarcz (51/1908)	38c	3.			1×	1×								
Długie (51)	6	1.				1×								
Podwiesk (52)	27a	–				1×								
Rumia (195)	36f	1.				2×								
Lubieszewo (49)	18a	3.				1×								
Lubieszewo (96B)	18c	3.				1×								
Gostkowo (59)	12c	1.					1×							
Skowarcz (40/1908)	38b	1.						1×	1×					
Żukczyn (86)	45b	3.				1×				2×				
Chełmno (27)	5a	2.									1×			
Drawsko Pom. (50)	7b	1.										1×		
Nowe Dobra (7/1909)	22b	1.										1×		
Gostkowo (13)	12b	3										1×		
Rogowo (65)	33	4.										3×		
Gostkowo (315)	12h	3.										2×	1×?	
Gostkowo (306)	12g	1.											1×	
Grudziądz-Rządz (E10)	13c	–											1×	
Warszkowo (88)	42	2.											1×?	
Prądno (35)	29	5.												3×

Tab. 1. Współwystępowanie klamer odmiany IbA z zapinkami.
Uwaga: st – zapinki stopniowate
Table 1. Co-occurrence of belt-hooks of variety IbA with brooches.
Note: st – so-called *Stufenfibeln*

CHRONOLOGIA I ROZPRZESTRZENIENIE

Do datowania klamer IbA posłużyły 24 groby spośród 48 zawierających zabytki tej odmiany[91] (Tab. 1). W jednym wypadku takiej klamrze towarzyszyła para krótkich fibul stopniowatych, dwukrotnie wystąpiły one z zapinkami typu G[92], trzykrotnie typu Bokiniec A-II[93], siedmiokrotnie wraz z różnymi odmianami fibul typu K, pojedynczo zaś z typami D i J, zapinką zbliżoną do typu F (bez fałdy oporowej), fibulą Kostrzewski ryc. 17 oraz typem Bokiniec L-I, a dziewięciokrotnie z fibulami drucikowatymi typu M i różnymi wariantami zapinek typu N[94]. Na tej podstawie należy przyjąć, iż klamry odmiany IbA były używane głównie w fazach A_2 i A_3, aż po stylistyczną fazę przejściową A_3/B_1, chronologicznie współczesną fazie B_1 (Prądno, grób 35). Jednej z klamer[95] odkrytych w grobie 440 na cmentarzysku w Poienești przypisuje się wcześniejszą chronologię, przypadającą na II fazę kultury Poienești-Lukaševka (LT C2)[96]. Zawartość grobu popielnicowego stanowiły dwie krótkie zapinki stopniowate, druga klamra (typ Babeș III 1[97]), a także paciorki szklane, w tym okaz z oczkami. Ten ostatni zabytek, datowany na LT D1, jest formą przewodnią drugiej fazy rozwojowej nekropoli w Poienești[98]. Poza kulturą Poienești-Lukaševka

[91] W badaniu nie uwzględniono domniemanego grobu pochodzącego prawdopodobnie z Lützen (20), w którym związek fibuli z klamrą nie był pewny (R. Müller 1985, 171 kat. nr 617, tabl. 76:8.9).

[92] Klasyfikacja zapinek wg J. Kostrzewskiego (1919) i E. Bokiniec (2008).

[93] Zapinkę z grobu 44 w Nørre Sandegård (24) określono w publikacji jako podobną do typu B lub E i wydatowano na 2. fazę użytkowania cmentarzyska (por. C.J. Becker 1990, 81, tabl. 32/44:1).

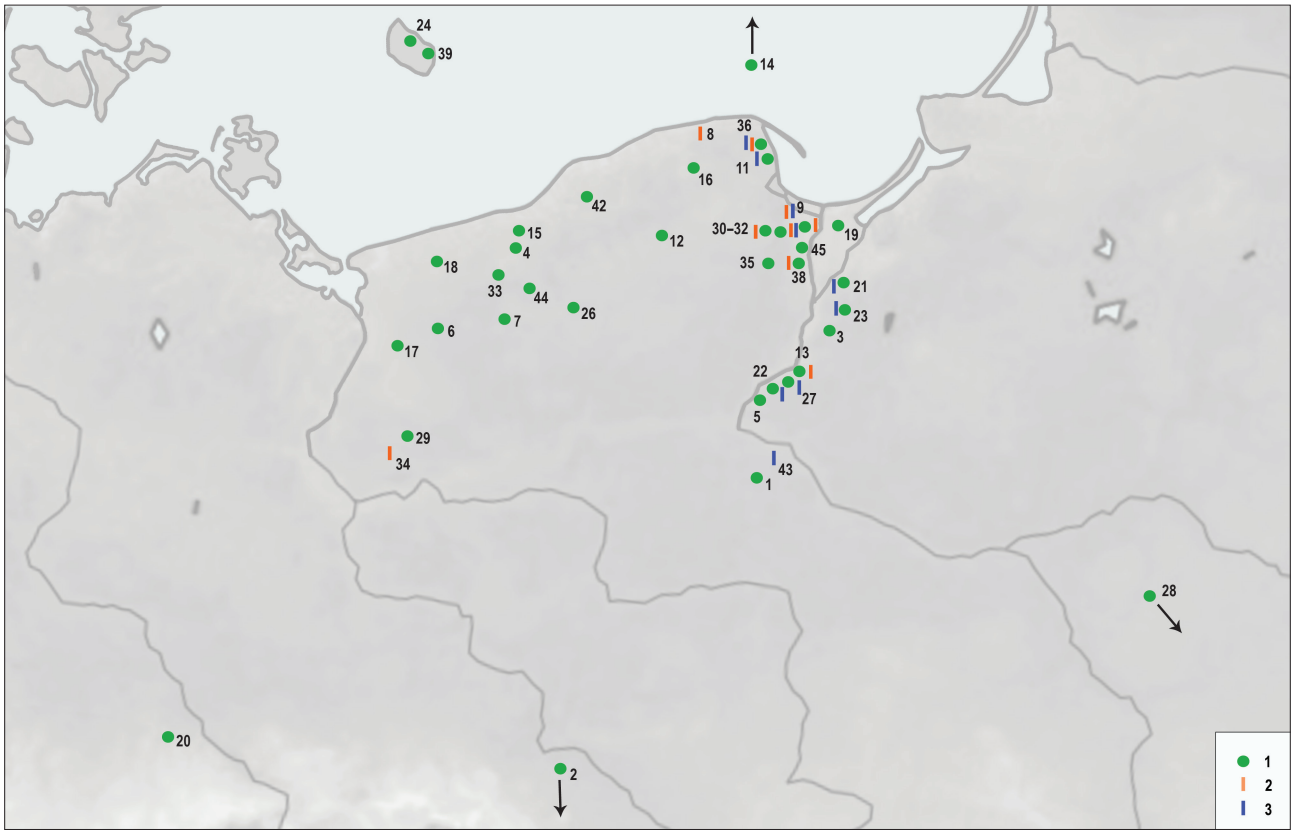
[94] W Tab. 1 nie uwzględniono grobu G35 (13d) z Grudziądza-Rządza zawierającego ułamki zapinki typu *geschweifte* z ażurową pochewką i być może górną cięciwą (J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; M. Kurzyńska 2020, 98, tabl. 143/164:1a.1b).

[95] W klasyfikacji M. Babeșa (1993, 104) klamra reprezentuje typ III 4.

[96] V. Iarmulschi 2016, 484, ryc. 15. Wspomniany grób V. Iarmulschi (2016, 473, 476, ryc. 3) zalicza do podfazy Ib nekropoli w Poienești, co odpowiada w datach absolutnych pierwszej połowie II wieku p.n.e.

[97] M. Babeș 1993, 103–104, ryc. 26.

[98] V. Iarmulschi 2016, 477, ryc. 2.12.

Ryc. 15. Rozprzestrzenienie odmian klamer jednoczłonowych typu Ib: odmiana IbA (1), odmiana IbB (2), odmiana IbC (3). Numery na mapie odpowiadają numeracji na Liście. Oprac. graficzne: A. Strobin

Fig. 15. Distribution of varieties of one-piece belt-hooks of type Ib: variety IbA (1), variety IbB (2), variety IbC (3). Numbers on the map correspond to the numbers in the List. Graphics: A. Strobin

małe zapinki o stopniowanym kabłąku typu I występują w kulturze oksywskiej i kulturze jastorfskiej w młodszym odcinku starszej fazy młodszego okresu przedrzymskiego (odpowiadającej fazie LT C2), mniej pewna jest ich obecność w początkach fazy A_1, jak i w fazie A_2[99]. Można przypuszczać, że odkryta poza zwartym obszarem występowania klamra z Poienești (najpewniej odmiany IbA) jest najstarszym znaleziskiem zapięć tego typu, lub – co wydaje się bardziej prawdopodobne – datowanie tego zespołu grobowego należy umieścić nieco później, w LT D1. Wówczas korespondowałoby ono z chronologią tych zabytków na Pomorzu.

Zasięg występowania klamer odmiany IbA jest najszerszy i obejmuje przede wszystkim kulturę oksywską z Pomorza i ziemi chełmińskiej oraz grupę nadodrzańskiej kultury jastorfskiej (Ryc. 15, por. także Ryc. 1). Poza tym obszarem klamry odmiany IbA notuje się rzadko na stanowiskach kultury przeworskiej na Kujawach, a także w północnej Europie, Saksonii-Anhalcie i w Mołdawii, na stanowisku kultury Poienești-Lukaševka. Klamrę tej odmiany odkryto również na lateńskiej osadzie w Kotlinie Czeskiej (Bořitov). Ich obecność w początkach okresu wpływów rzymskich na Pojezierzu Myśliborskim wskazuje na przeżywanie się w stroju społeczności grupy lubuskiej starszych tradycji.

Klamry odmiany IbB odkryto w dziesięciu zespołach grobowych, przy czym jej chronologię określono na podstawie sześciu zespołów (Tab. 2). Zwyczaj noszenia klamer żebrowanych przypada na fazy A_2 i A_3. Potwierdzają to fibula podkowiasta typu Feugère 30e2[100], a przede wszystkim zapinki typów Bokiniec A-II i K-IV, zapinki typu D, Kostrzewski ryc. 17 i typu J oraz fibula Almgren 18a (odm. *Altenburg*)[101]. Na możliwość dłuższego przeżywania się tej odmiany w głąb okresu wczesnorzymskiego może wskazywać zabytek z Różańska[102], jednak związek klamry z grobem, jak wskazywał F. Buchholz,

[99] M. Grygiel 2018, 106–115.

[100] M. Feugère 1985, 185, 416–421. Ostatnio na temat chronologii zapinek podkowiastych z młodszego okresu przedrzymskiego na ziemiach Polski A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 118–119.

[101] O. Almgren 1923, tabl. I:18; Th. Völling 1995, 179–188, ryc. 14.

[102] R. Madyda-Legutko 1990, 174, tab. 1; J. Schuster 2018, 59; A. Kokowski 2021, 342.

Stanowisko (grób)	Lista	War.	Typ zapinki						
			Feugère 30e2	A-II	K-IV	D	K. 17	J	A.18a
Grudziądz-Rządz (609)*	13f	3.	×						
Pruszcz Gd. 7 (323)*	31e	1.		2×					
Gdańsk-Maćkowy (41)	9b	–			×				
Pruszcz Gd. 7 (372)*	31f	–				×	×		
Pruszcz Gd. 4 (31)*	30e	1.						2×	
Pruszcz Gd. 10 (502)*	32d	–							×

Tab. 2. Współwystępowanie klamer odmiany IbB z zapinkami
Uwaga: * – klamra z brązu
Table 2. Co-occurrence of belt-hooks of variety IbB with brooches
Note: * – belt-hook made of bronze

Stanowisko (grób)	Lista	War.	Typ zapinki				
			G	D	A-II	≈I	L-IIa
Gdynia-Oksywie (138)*	11c	5.?	2×				
Żukczyn (84)*	45a	–	1×	1×			
Pruszcz Gd. 7 (418)*	31h	2.?		1×			
Gdańsk-Maćkowy (40)*	9a	–			1×		
Rumia (17)	36a	1.				1×	1×

Tab. 3. Współwystępowanie klamer odmian IbC (białe) i IIbC (szare) z zapinkami
Uwaga: * – klamra z brązu
Table 3. Co-occurrence of belt-hooks of varieties IbC (white) and IIbC (grey) with brooches.
Note: * – belt-hook made of bronze

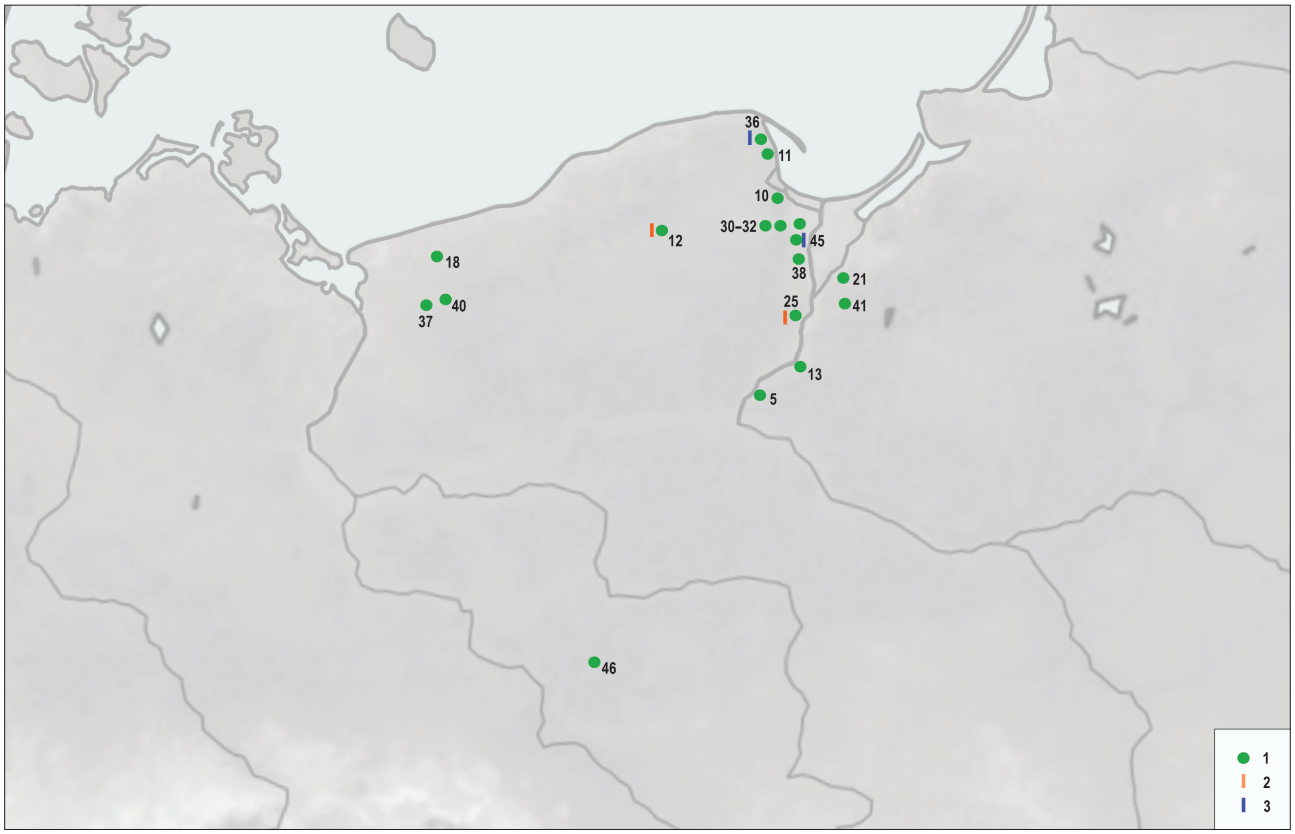
nie był pewny[103]. Poza ostatnim okazem[104], odkrytym w północno-zachodniej części Pojezierza Zachodniopomorskiego, klamry żebrowane grupują się w obrębie zasięgu kultury oksywskiej, głównie przy Zatoce Gdańskiej w skupisku pruszczańskim, oraz na ziemi chełmińskiej (Ryc. 15, por. Ryc. 1).

Taśmowate klamry odmiany IbC i nieliczne prętowe IIbC występują wraz z zapinkami typów G i D (Tab. 3), a także odmiany A-II oraz z fibulami zbliżonymi do typów I i L (wariant Bokiniec L-IIa), czyli w fazie A_2 i na początku fazy A_3. Warto odnotować, że dokładniej datowana może być zaledwie połowa zespołów grobowych zawierających klamry obu odmian. Zasięg ich występowania jest podobny jak klamer żebrowanych odmiany IbB i obejmuje tereny nad Zatoką Gdańską i ziemi chełmińskiej; jedną odkryto na Kujawach (Ryc. 15, 16)[105].

Na 21 grobów zawierających wykonane z żelaznego pręta klamry odmiany IIbA, datowniki w postaci zapinek pewnie zidentyfikowanych typologicznie odkryto w siedmiu zespołach (Tab. 4). Na ich podstawie należy wnosić, że moda na używanie tych zapięć pasa upowszechniła się od początku fazy A_2 i trwała co najmniej do starszego odcinka fazy A_3. Potwierdzają to występujące w grobach wraz z klamrami tej odmiany zapinki typów G, K i E, a także drucikowate okazy zapinek typu N, w tym para fibul o słabo wysklepionym kabłąku wariantu Bokiniec N-Ia-1. Najliczniej klamry IIbA odnotowano w obrębie kultury oksywskiej, przede wszystkim u ujścia Wisły, na Dolnym Powiślu i ziemi chełmińskiej, rzadziej na Pomorzu Zachodnim w obrębie grupy nadodrzańskiej oraz na południowo-zachodnich krańcach Wielkopolski (Ryc. 16, por. Ryc. 2).

Dla klamer odmiany IIbB o zmiennym przekroju ramienia brak precyzyjnych wyznaczników chronologicznych. W grobie 308 z Opalenia wraz z klamrą znaleziono naczynia ceramiczne – w tym wazowate o łagodnie zaokrąglonym profilu, typu Strobin V.B, z łukowato wychylonym wylewem, pogrubionym brzegiem i niestarannie facetowaną krawędzią[106]. Chronologia tej formy mieści się ogólnie w młodszym okresie przedrzymskim, przy czym większość zespołów z naczyniami tego typu datować można na jego środkową fazę[107]. Taką metrykę klamry opaleńskiej może potwierdzać lokalizacja grobu w pobliżu obiektów dobrze datowanych na fazę A_2 i tylko nielicznych z fazy A_1. W grobie 75 z Gostkowa znajdowały się przęślik i dwa naczynia gliniane – kubek VI.K i naczyńko miniaturowe VIII.C, oba datowane na

[103] F. Buchholz 1930, ryc. 9:15; A. Kokowski 2021, 335, ryc. 3:15.
[104] Przynależność kulturowa grobu z Różańska nie jest jasna – jest on łączony z grupą lubuską, kulturą wielbarską, a także grupą gustowską (szerzej na ten temat A. Kokowski 2021, 343).
[105] Okazy znalezione na Dolnym Powiślu są zachowane fragmentarycznie, w związku z tym mniej pewnie identyfikowane z tą odmianą.
[106] A. Strobin 2011, 30, lista 22, tabl. XXX:3–4, LIV:3–5.
[107] A. Strobin 2011, 30–31, tab. 3.

Ryc. 16. Rozprzestrzenienie odmian klamer jednoczłonowych typu IIb: odmiana IIbA (1), odmiana IIbB (2), odmiana IIbC (3). Numery na mapie odpowiadają numeracji na Liście. Oprac. graficzne: A. Strobin

Fig. 16. Distribution of varieties of one-piece belt-hooks of type IIb: variety IIbA (1), variety IIbB (2), variety IIbC (3). Numbers on the map correspond to the numbers in the List. Graphics: A. Strobin

Stanowisko (grób)	Lista	War.	Typ zapinki				
			G	K	E	N-Ia-1	N-Ia
Chełmno (112)	5b	–	1×				
Pruszcz Gd. 10 (177)	32b	3.	1×				
Lubieszewo (84)	18b	1.	1×?	1×			
Sosnówko (b.n.)	40	–		2×			
Grudziądz-Rządz (430)	13e	4.			1×		
Gostkowo (86)	12e	–				2×	
Gostkowo (298)	12f	–		2 ×			×?

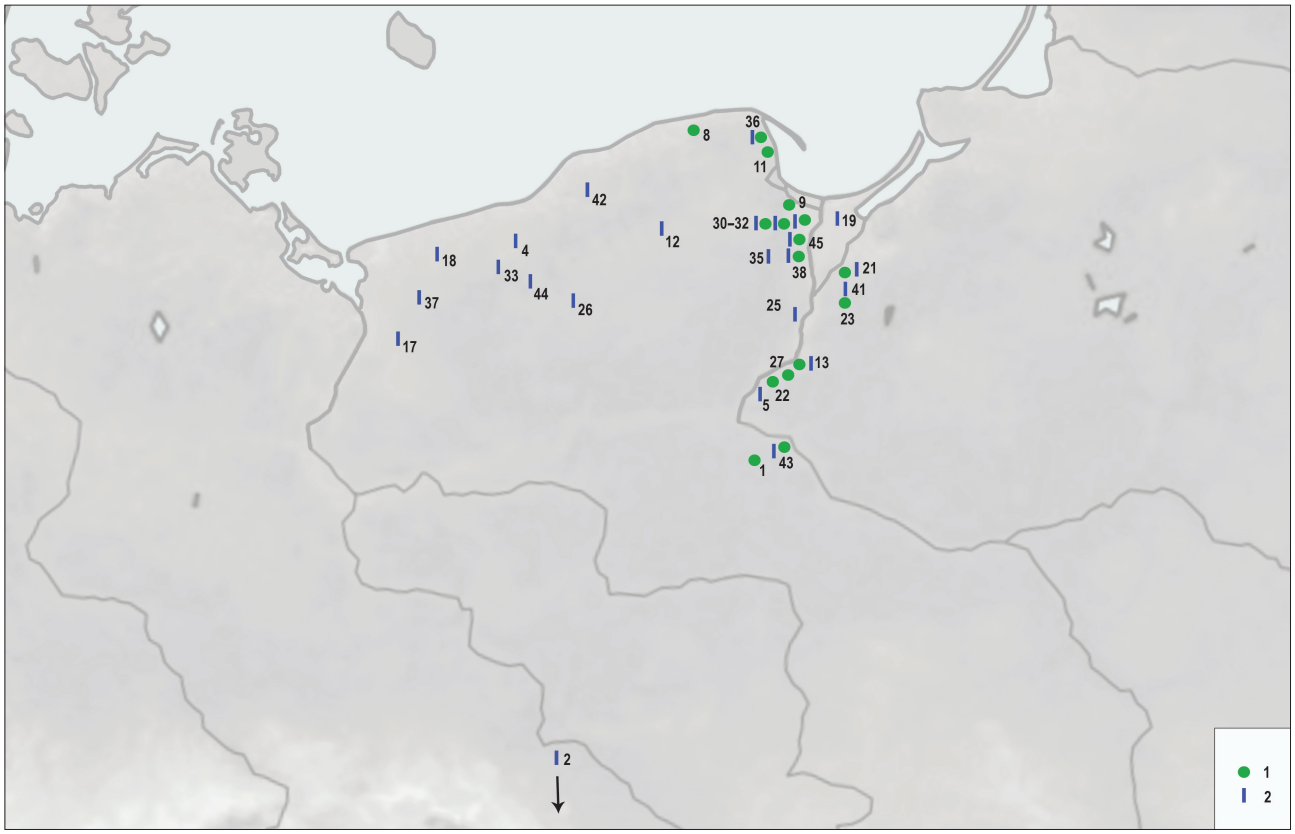
Tab. 4. Współwystępowanie klamer odmiany IIbA z zapinkami

Table 4. Co-occurrence of belt-hooks of variety IIbA with brooches

fazy A_2 i A_3[108]. Można zatem domniemywać, że chronologia bardzo nielicznych klamer wykonanych z pręta o zmiennym przekroju ramienia nie odbiega od częściej spotykanych klamer odmiany IIbA. Klamry odmiany IIbB pochodzą jedynie z dwóch wymienionych wyżej cmentarzysk kultury oksywskiej (Ryc. 16).

Kształt haczyków nie precyzuje datowania klamer typów Ib i IIb (por. Tab. 1–4). Obserwuje się, iż większość wariantów (1.–4.) występuje w fazach A_2 i A_3. Nie potwierdziło się sugerowane przez J. Kostrzewskiego wcześniejsze pojawienie się haczyków rozszerzających się w niewielką tarczkę (wariant 2.), poprzedzających wykształcenie się wariantu 3. – obu wariantów używano od fazy A_2. Rzadkie haczyki zoomorficzne (wariant 5.)

[108] A. Strobin 2011, 35–36, 39, tab. 3.

Ryc. 17. Rozprzestrzenienie klamer jednoczłonowych typów Ib i IIb: brąz (1), haczyki wariantów 2.–4. (2). Numery na mapie odpowiadają numeracji na Liście. Oprac. graficzne: A. Strobin

Fig. 17. Distribution of one-piece belt-hooks of types Ib and IIb: bronze (1), hooks of variants 2–4 (2). Numbers on the map correspond to the numbers in the List. Graphics: A. Strobin

spotyka się w środkowej fazie młodszego okresu przedrzymskiego i w stylistycznej fazie A_3/B_1. Występowanie klamer o ozdobnych haczykach (warianty 2.–4.), z pominięciem najprostszych form wariantu 1. i rzadkich wariantu 5., obejmowało tereny Pomorza, ziemi chełmińskiej i Kujaw oraz Kotlinę Czeską (Ryc. 17).

Jak wspomniano wyżej, zdecydowaną większość klamer typów Ib i IIb wykonano z żelaza, mniej liczne są okazy z brązu (łącznie 27). Wykorzystanie tego stopu do produkcji klamer jednoczłonowych jest najlepiej potwierdzone dla fazy A_2, gorzej dla końcowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego (Por. Tab. 2, 3). Klamry z tego surowca znane są z terenu kultury oksywskiej i dwóch stanowisk na Kujawach (Ryc. 17).

GENEZA I INSPIRACJE

Główną rolę w upowszechnianiu klamer z dwoma hakami odegrała społeczność kultury jastorfskiej. Wyróżnione przez J. Kostrzewskiego żelazne jednoczłonowe klamry typu Ia o zaczepach odgiętych w tę samą stronę[109] występują na Niżu Polskim w grupie gubińskiej oraz na Pomorzu[110], na terenach zaliczanych do grupy nadodrzańskiej i kultury oksywskiej (por. Ryc. 1). Wyjątkowo spotykane są w niejednolitej kulturowo strefie nad dolną Wartą, a także nad dolną i środkową Notecią, oraz pojedynczo na cmentarzyskach kultury przeworskiej na wschodnim Mazowszu i kultury jastorfskiej na Dolnym Śląsku[111]. Poza terenami ziem Polski okazy nawiązujące do typu Ia występują przede wszystkim w kulturze jastorfskiej na terenie Niemiec, mniej licznie na Bornholmie i Gotlandii, a także na nekropolach kultury Poieneşti-Lukaševka[112]. Zaproponowany niedawno podział klamer jednoczłonowych Ia na dwa warianty, oparty na różnicach w długości i w kształcie ramienia[113], nie przyniósł oczekiwanych rezultatów chronologicznych. Chronologia typu Ia obejmu-

[109] J. Kostrzewski 1919, 46, zest. 19, ryc. 30.
[110] Por. G. Domański 1981; R. Wołągiewicz 1981b.
[111] M. Grygiel 2018, 181–182, zest. 18; por. także R. Hachmann 1957, mapa 6.
[112] M. Grygiel 2018, 181; tam starsza literatura.
[113] M. Grygiel 2018, 181–182, ryc. 77, 78.

je czasy od schyłku starszego okresu przedrzymskiego po środkową fazę młodszego okresu przedrzymskiego, przy czym najczęściej występują one w fazie A_1[114].

Na Pomorzu Wschodnim i ziemi chełmińskiej klamry typu Ia zaliczane do obu wariantów – krótkiego (poniżej 15 cm) i długiego – odkryto na sześciu cmentarzyskach kultury oksywskiej i nekropolach o cechach kultury jastorfskiej[115]. Są to formy mocno zróżnicowane nie tylko pod względem długości, ale i kształtu ramienia, niekiedy z wyodrębnionym z jednej strony trzoneczkiem[116]. Chronologia typu Ia na tych terenach nie odbiega od wyżej podanych ustaleń i przypada na schyłek starszego okresu przedrzymskiego, głównie na fazę A_1, ale także na fazę A_2[117]. W porównaniu do klamer typu Ib okazy Ia są znacznie krótsze[118] i rzadziej ornamentowane, choć – biorąc pod uwagę stan zachowania zabytków żelaznych – tę ostatnią uwagę trzeba traktować z dużą ostrożnością. Spośród stanowisk, na których odkryto klamry typu Ia[119] tylko w Czarnówku i Babim Dole-Borczu nie odnotowano zapięć pasa typu Ib[120]. Zasięg występowania (Ryc. 1) i wcześniejsze datowanie przynajmniej części jednoczłonowych klamer typu Ia z Pomorza i ziemi chełmińskiej, wskazują wyraźnie, że używane od fazy A_2 klamry o przeciwstawnie zwróconych haczykach typu Ib wywodzą się od zapięć pasa stosowanych przez społeczności kultury jastorfskiej.

Również jastorfskiej tradycji kulturowej należy upatrywać w upowszechnieniu od początku środkowej fazy młodszego okresu przedrzymskiego zwyczaju noszenia na Pomorzu i ziemi chełmińskiej klamer prętowych typu IIb. Zwraca jednak uwagę brak na obszarze ich występowania, czyli w obrębie grupy nadodrzańskiej i na terenach kultury oksywskiej, zapięć pasa typu IIa (Ryc. 2), od których się wywodzą. Prętowe klamry o rombowatym przekroju i haczykach zagiętych w tę samą stronę typu IIa[121], a także formy do nich zbliżone, ale o innym przekroju – kolistym lub kwadratowym, czasami zmiennym w obrębie kabłąka klamry, znane są z Niżu Polskiego z 14 stanowisk[122]. Ich koncentracja występuje na terenach grupy gubińskiej kultury jastorfskiej, gdzie najpewniej powstały, i w kulturze przeworskiej na Dolnym Śląsku. W Wielkopolsce, na Kujawach i Mazowszu są one już rzadsze i wyraźnie zróżnicowane pod względem kształtu ramienia. Klamry typu IIa i formy zbliżone notowane są nielicznie w obrębie kultury jastorfskiej na terenie środkowo-wschodnich Niemiec, w grupie kobylskiej oraz na Bornholmie. Czas ich używania na terenach „przeworskich" przypada na fazę A_2, przede wszystkim na jej młodszy odcinek, przy czym najstarsze okazy występowały już w początkach tej fazy wraz z długimi zapinkami typu C, a zatem nieco wcześniej niż klamry odmiany IIbA na Pomorzu. W kulturze jastorfskiej najstarsze okazy klamer IIa pochodzą już z późnego odcinka wczesnej fazy młodszego okresu przedrzymskiego. Klamry jednoczłonowe typu IIa i formy zbliżone występujące na ziemiach Polski są zazwyczaj krótsze od okazów typu IIb. Długość ich, liczona po cięciwie, wynosi najczęściej ponad 15 cm[123]; najdłuższy okaz, mierzący 22,5 cm, znaleziono w grobie z fazy A_2 w Kamieńczyku, pow. wyszkowski[124]. Różnice między zapięciami pasa IIa i IIb widoczne są także w przekroju ramienia klamry. Większość odkrytych na Pomorzu zapięć pasa odmiany IIbA ma rombowate przekroje, inne były rzadkie. Znane z kultury jastorfskiej klamry typu IIa i do nich podobne są przede wszystkim kwadratowe w przekroju, natomiast w kulturze przeworskiej zróżnicowane, w tym zmienne na swojej długości. Podobieństwo kształtu ramienia, zmieniającego się na kolejnych odcinkach, wykazują dwa zabytki – klamra odmiany IIbB z grobu kultury oksywskiej z Opalenia i okaz typu IIa znaleziony w grobie kultury przeworskiej, w Warszawie-Wilanowie[125] (Ryc. 14). Datowanie obu zapięć pasa przypada na fazę A_2. Podobieństwo między typami IIa i IIb jest także widoczne w nacinaniu krawędzi pręta i zdobieniu powierzchni ukośnymi liniami rytymi, czasami układającymi się w romby[126].

Od momentu krystalizacji cech kultury oksywskiej w fazie A_2 zauważalna jest znaczna rozmaitość używanych na jej terenie form zapięć pasa[127]. Dotyczy ona klamer zawiaskowych, wykonanych z brązu trójczłonowych klamer typu IIIb, jak i zróżnicowanych odmian jednoczłonowych klamer typu Ib, a w mniejszym stopniu także typu

[114] M. Grygiel 2018, 181–182, 184–185, ryc. 77, 78, tab. I

[115] Podwiesk, Pruszcz Gdański, stan. 7 i 10 (M. Grygiel 2018, zest. 18:37–41), a także Babi Dół-Borcz, pow. kartuski (A. Strobin 2021 oraz materiały niepubl. z badań A. Strobin), oraz prawdopodobnie Czarnówko, pow. lęborski (materiały niepubl. z badań D. Rudnickiej i A. Krzysiak) i Chełmno (M. Grygiel 2018, zest. 18:4).

[116] A. Strobin 2021a; tam starsza literatura.

[117] Por. M. Grygiel 2018, 182, 185, ryc. 78:2–3; A. Strobin 2021a.

[118] Najdłuższy okaz klamry tego typu, odkryty na cmentarzysku kultury oksywskiej w Podwiesku, mierzył 20,4 cm (E. Bokiniec 2005, 17, tabl. XII/30:7); najkrótsze (dług. ok. 8 cm) pochodzą z cmentarzyska w Babim Dole-Borczu, groby 95 i 210 (materiały niepubl.).

[119] Por. przyp. 115.

[120] W wypadku fragmentarycznie zachowanych klamer z Czarnówka nie zawsze możliwa jest ich jednoznaczna identyfikacja typologiczna.

[121] J. Kostrzewski 1919, 50, zest. 24, ryc. 37.

[122] A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 129–135, lista 4, ryc. 20; tam starsza literatura.

[123] A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, 135, lista 4.

[124] T. Dąbrowska 1997, 72–73, tabl. CLXX/365:4.

[125] J. Marciniak 1957, 22–24, tabl. XVI:8; por. także A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, lista 4:12a.

[126] A. Mistewicz, A. Maciałowicz, M. Woźniak 2021, lista 4:1a, 3b, 7a, 12a, 13a, 14a.

[127] Por. R. Hachmann 1961, 30, ryc. 10, 12; R. Wołągiewicz 1981a, 162, tabl. XX.

IIb. Wszystkie one występują, aczkolwiek rzadziej, także w grupie nadodrzańskiej kultury jastorfskiej. Odmiany IbB i IbC oraz IIbB i IIbC nie są jednak znane ze stanowisk kultury jastorfskiej (Ryc. 15, 16), podobnie jak brązowe jednoczłonowe okazy odmian IbA oraz IIbA (Ryc. 17). Pomimo wskazanych dysproporcji należy sądzić, że wystrój pasa społeczności kultury oksywskiej i grupy nadodrzańskiej w fazie A_2 był bardzo podobny, choć u ludności tej pierwszej kultury bardziej rozbudowany. Różnice we frekwencji klamer w kulturze oksywskiej i grupie nadodrzańskiej mogą jednak wynikać z aktualnego stanu badań i publikacji materiałów. Obecność klamer do pasa odmiany IbA w północnej Europie, a także na południe od zwartego zasięgu ich występowania, można tłumaczyć dalekosiężnymi kontaktami, do których dochodziło już w środkowej fazie młodszego okresu przedrzymskiego, ewentualnie nawet nieco wcześniej (Poienești, grób 440).

Jednoczłonowe zapięcia pasa typów Ib i IIb wyróżniają się różnorodnością kształtów i plastyki ramienia, długiego haczyka mocującego, a także ornamentyki. Oprócz klamer żelaznych w kulturze oksywskiej od fazy A_2 produkowano egzemplarze z brązu – taśmowate, wyjątkowo sztabkowate. Wśród okazów brązowych znajdowały się jednoczłonowe klamry żebrowane odmiany IbB silnie powiązane z liczniejszymi trójczłonowymi zapięciami pasa, zwłaszcza typu IIIb. Podobieństwo między nimi dotyczy żebrowanego ramienia i jego długości, choć, jak słusznie zauważył J. Kostrzewski[128], okazy jednoczłonowe są częściej węższe. Podobny jest też okres używania obu form, przypadający przede wszystkim na fazy A_2 i A_3, niemniej formy wieloczłonowe funkcjonowały dłużej, bo jeszcze w okresie wczesnorzymskim. Widoczne są też różnice w ich rozprzestrzenieniu. W młodszym okresie przedrzymskim wykonane z brązu trójczłonowe żebrowane klamry do pasa poza obszarem kultury oksywskiej występowały na stanowiskach kultury jastorfskiej, a zatem tam, gdzie dotychczas nie stwierdzono klamer jednoczłonowych odmiany IbB[129] (por. Ryc. 15:2).

Odkrycie w grobie z fazy A_3 na cmentarzysku w Brzynie, pow. pucki[130] profilowanej sztabkowatej klamry typu Voigt A (typ *Traunstein*)[131] wskazuje, że na tereny kultury oksywskiej docierały importowane zapięcia pasa[132] (Ryc. 18:1–5). Do wariantu profilowanych klamer sztabkowatych typu B Voigt[133] zaliczył także brązową klamrę odkrytą w grobie 639 (Kurzyńska, grób 805) na nekropoli w Grudziądzu-Rządzu (Ryc. 19). Charakteryzował ją zmienny przekrój sztabki i zdobienie szerszej części siedmioma polami, z wystającymi nitami w co drugim; na bokach zapięcia znajdowały się wybite kółeczka[134]. Układ dekoracyjnych nitów na ramieniu klamry nawiązuje do wyróżnionego przez Ch. Peschecka wariantu C (typ *Sotin* – Ryc. 18:4.5)[135]. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy klamra z Rządza była wyrobem importowanym, czy jedynie naśladownictwem. Wyposażenie grobu w nożyk sierpikowaty, nóż, igłę i ceramiczny kubek nie dostarcza dodatkowych przesłanek ani na rzecz pochodzenia zabytku, ani precyzyjnego datowania zespołu, które obejmuje fazy A_2 i A_3. Biorąc jednak pod uwagę widoczne na tym zapięciu pasa elementy stylistyki wschodniokeltyckiej, jego obce pochodzenie jest prawdopodobne[136]. Pewne wątpliwości może jedynie budzić sposób wyprowadzenia krótkiego haczyka spinającego, a także obecność pól metopowych, nieznane z klamer typu *Sotin*.

Podobieństwo, przede wszystkim wykonanych z brązu lokalnych klamer jednoczłonowych odmiany IbC i IIbC (Ryc. 10), występujących głównie na cmentarzyskach nad Zatoką Gdańską, w mniejszym stopniu na ziemi chełmińskiej i Kujawach, do różnych typów brązowych, profilowanych sztabkowatych klamer do pasa znanych z terenów kultury jastorfskiej i lateńskiej[137] (por. Ryc. 18:1–5), może wskazywać na inspiracje wytwórców południowo-zachodnim wystrojem pasa kobiecego[138]. Zbieżność podkreśla użyty surowiec – brąz – z którego odlano większość zapięć, wąskie ramię, a przede wszystkim co najmniej jedna wydzielona tarczka z otworem czy ozdobiona kółkiem, lub obecność pierścienia. Analogiczny pierścień jak na żelaznej klamrze z Rumi (Ryc. 9:8) znamy z wykonanych z żelaza „jastorfskich" prętowych klamer hakowych ze skuwką (*Stabgürtelhaken mit Riemenkappe*) znad środkowej Łaby i z grupy kobylskiej[139].

Na dwóch lepiej zachowanych klamrach odmiany IbC, z Gdyni-Oksywia i Nowych Dóbr, profilowany haczyk mocujący mógł być uformowany na kształt głowy końskiej (Ryc. 10:1.3a.3b). Stylistyka zwierzęca występuje także na sztabkowatych klamrach typów *Eining* i *Sotin*[140] (Ryc. 18:2.4.5), co jeszcze mocniej podkreśla możliwość zewnętrznych oddziaływań na lokalną produkcję zapięć pasa tej odmiany. Obecny na większości klamer odmiany

[128] J. Kostrzewski 1919, 48.

[129] A. Strobin 2019, 8–10, 13–14, 20–22, ryc. 6, 7, mapa 1, 2.

[130] A. Strobin 2021c, 40, tabl. L/90; A. Strobin, J. Strobin 2022.

[131] Th. Voigt 1960.

[132] Kolejna klamra tego typu pochodzi z miejscowości Koknese, novads Koknese na Łotwie (I.L. Virse 2011, ryc. 78; por. także A. Strobin, J. Strobin 2022, ryc. 2).

[133] Th. Voigt 1960, 250 kat. nr 28, ryc. 10.

[134] S. Anger 1890, 48, tabl. 15:7; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; 1919, 44, ryc. 27; M. Kurzyńska 2020, 197, tabl. 78/15:7, 79/33:9, 97/19/:8, 98/47:16, 103/21:48, 180/805.

[135] Ch. Pescheck 1989, 224–225, ryc. 4.

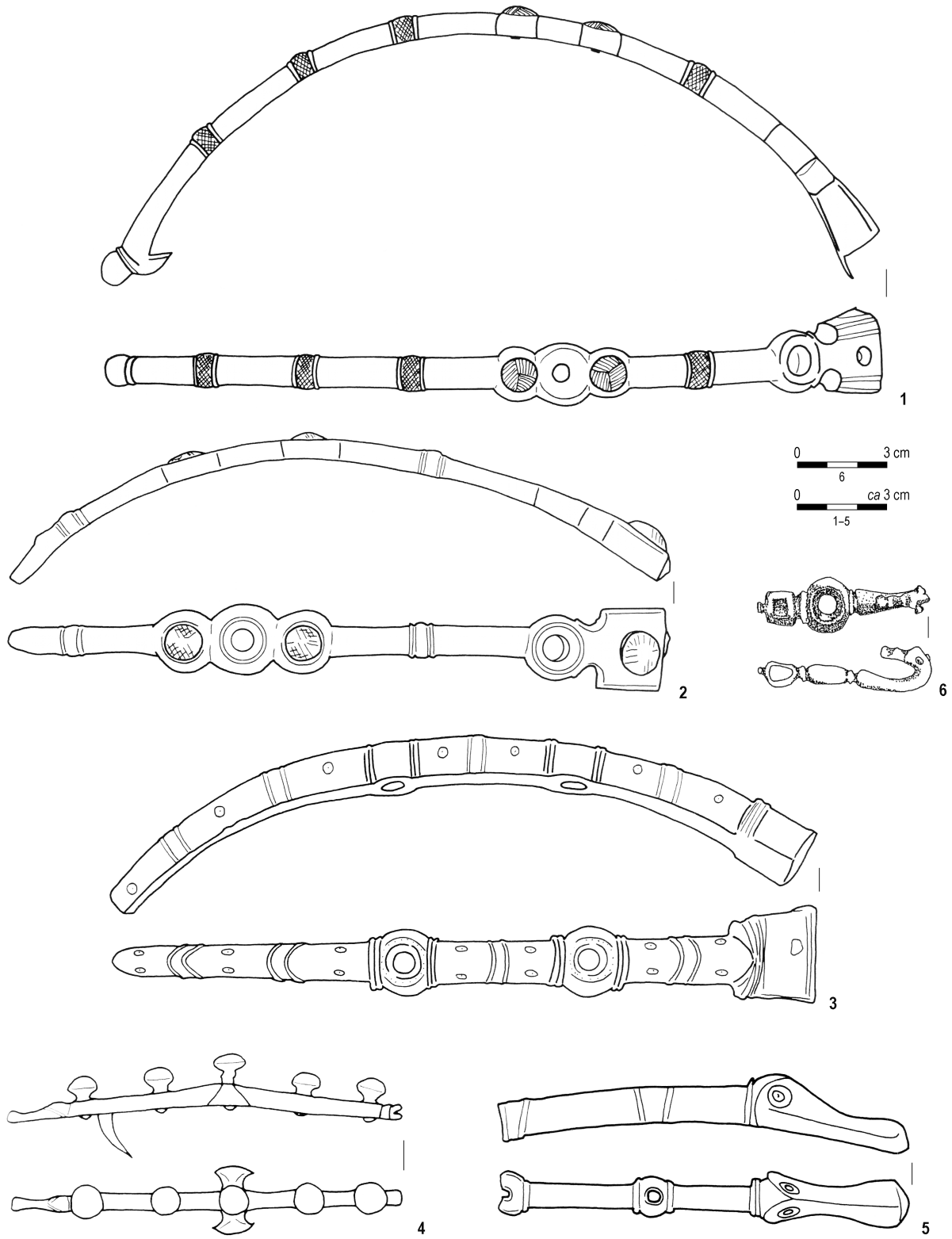
[136] Por. R. Bockius, P. Łuczkiewicz 2004, 14.

[137] R. Bockius, P. Łuczkiewicz 2004, 9–15, ryc. 2a, 2b, mapa 3.

[138] Por. A. Strobin, J. Strobin 2022, 257–258, 260, ryc. 2, 8.

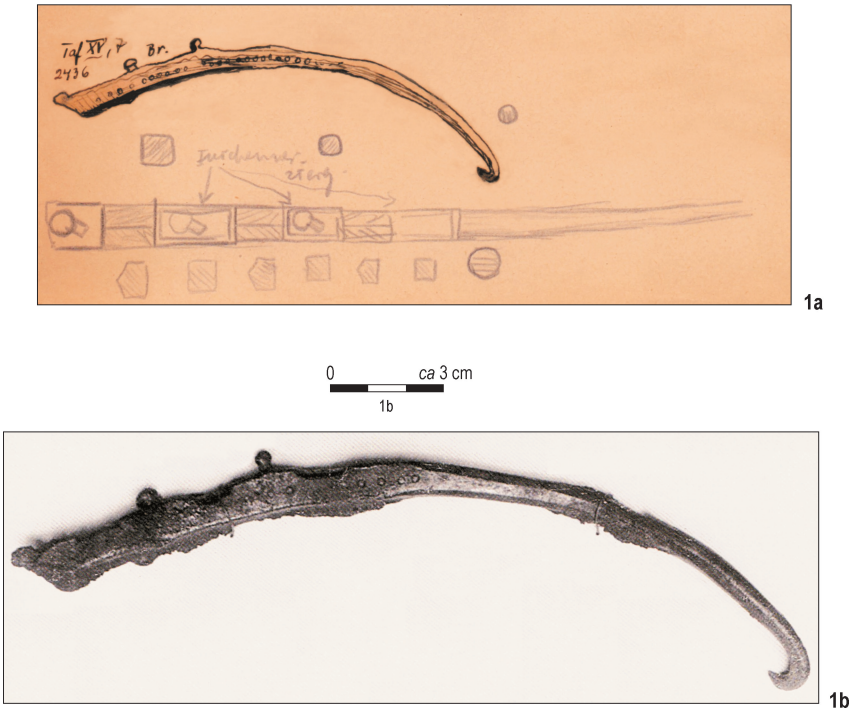
[139] Por. Hachmann 1961, ryc. 37:5, tabl. VII:11; S. Barthel 1966, 277–278, ryc. 4:2–4, 5:4; R. Müller 1985, tabl. 97:11.

[140] R. Bockius, P. Łuczkiewicz 2004, ryc. 2a:4, 2b:6–9.

Ryc. 18. Brązowe profilowane sztabkowate klamry do pasa (1–5) oraz brązowa celtycka klamra zoomorficzna (6). 1 – D Traunstein, Lkr. Traunstein; 2 – D Leonberg, Lkr. Altötting; 3 – F Aubeterre, dép. Allier; 4 – HR Sotin, ops. Vukovar; 5 – A Petronell, Bez. Bruck a.d. Leitha; 6 – PL Świerkówiec, pow. mogileński. Wg: R. Bockius, P. Łuczkiewicz 2004 (1–5), E. Bokiniec 1999 (6)

Fig. 18. Profiled bronze rod belt-hooks (1–5) and Celtic zoomorphic bronze belt-hook (6). 1 – D Traunstein, Lkr. Traunstein; 2 – D Leonberg, Lkr. Altötting; 3 – F Aubeterre, dép. Allier; 4 – HR Sotin, ops. Vukovar; 5 – A Petronell, Bez. Bruck a.d. Leitha; 6 – PL Świerkówiec, pow. mogileński. After: R. Bockius, P. Łuczkiewicz 2004 (1–5), E. Bokiniec 1999 (6)

Ryc. 19. Brązowa klamra z Grudziądza-Rządza, grób 639 (Kurzyńska, grób 805). Wg: J. Kostrzewski, Archiwum (1a – bez skali), M. Kurzyńska 2020 (1b)
Fig. 19. Bronze belt-hook from Grudziądz-Rządz, grave 639 (Kurzyńska – grave 805). After: J. Kostrzewski, Archive (1a – not to scale), M. Kurzyńska 2020 (1b)

IbC i IIbC ornament ryty z podziałem na prostokątne pola wypełnione zdobieniem (ukośna i prosta kratka, koperta, skośne linie ryte) czy plastycznie wyodrębnione metopy mogły stanowić próbę odwzorowania segmentowego podziału ramienia profilowanych klamer sztabkowatych. Należy jednak zaznaczyć, iż kompozycja segmentowa i wypełniające ją motywy zdobnicze występują również na innych klamrach jednoczłonowych (por. odmiana IbA) i zawiasowych. Motyw prostokątnej kratki w wytworach kultury oksywskiej i przeworskiej pojawia się rzadko[141]. Częściej w ornamentyce naczyń i grotów występuje kratka ukośna[142], zaś zdobienie motywem kopertowym obecne jest na klamrach o różnej konstrukcji i na naczyniach ceramicznych[143]. Zwraca także uwagę, pomijając surowiec i obecność ozdobnych nitów, zbieżność kształtu wspomnianej klamry z Opalenia (Ryc. 14:1) do opisanego wyżej brązowego zapięcia pasa z Grudziądza-Rządza (Ryc. 19).

Wspomniana ornamentyka zoomorficzna haczyków (wariant 5.) dotyczy trzech lub czterech klamer[144] wykonanych z brązu lub żelaza.

Dwukrotnie zdobienie nawiązuje do końskiego łba[145] (Ryc. 10:1.3a.3b). Uszy, ciemię, oczy oraz pysk są lepiej czytelne na haczyku klamry z Nowych Dóbr, słabiej zaś, ze względu na jakość zachowanej ilustracji, na klamrze z Gdyni-Oksywia. Ornament głowy końskiej znajdował się na brązowej klamrze trójczłonowej typu IIIb z grobu z Różyn, którego datowanie przypada na środkową fazę młodszego okresu przedrzymskiego[146]. Z Wszedzienia i Świerkówca, pow. mogileński pochodzą dwie celtyckie klamry zoomorficzne, wykonane z brązu[147] i datowane na młodszy odcinek fazy A_1, ewentualnie nieco później[148]. Zaczepy obu zapięć były stylizowane na głowę końską, przy czym w Świerkówcu haczyk przechodził w pierścieniowatą podstawę (Ryc. 18:6), podobną do pierścieni na klamrach odmiany IbC i IIbC (por. Ryc. 10:3a.8), a dalej w uszko do mocowania.

Na haczykach kolejnych dwóch klamer widoczne są przedstawienia ornitomorficzne. O ile w wypadku żelaznej klamry z Prądna taka interpretacja jest w pełni uzasadniona (Ryc. 8:2), to pewne wątpliwości budzić może, ze względu na jakość fotografii, profilowanie haczyka klamry z Różańska (Ryc. 9:6). Datowanie pierwszego zabytku wyznaczone przez zapinki typu Nb/c przypada na

[141] E. Bokiniec 2008, 58.
[142] P. Łuczkiewicz 2002, 17; A. Strobin 2011, 49, ryc. 13:3.
[143] E. Bokiniec 2008, zest. 12, 13; T. Dąbrowska 1988, tabl. IV:62; A. Strobin 2011, 49, ryc. 13:6.
[144] Gdynia-Oksywie (11c), Nowe Dobra (22a), Prądno (29), Różańsko (34).
[145] Gdynia-Oksywie (11c), Nowe Dobra (22a).
[146] A. Strobin 2019, 13, 36 nr 28, ryc. 10.
[147] J. Kostrzewski 1919, 45–46, ryc. 29; E. Bokiniec 1999, 117, ryc. 5:4.
[148] M. Grygiel 2018, 202; E. Bokiniec 1999, 121–122, 126. Por. także T. Bochnak 2014, 67; A. Strobin 2019, 29.

fazę B_1 (stylistyczną fazę A_3/B_1). Być może z wczesnego okresu wpływów rzymskich pochodzi zabytek z Różańska (34), ale w tym wypadku związek klamry z zespołem grobowym nie jest pewny. Najbliższymi analogiami do zaczepu klamry z Prądna, zwieńczonego sylwetką łabędzia, są zakończenia uchwytów noży sierpikowatych znanych z cmentarzysk kultury oksywskiej i przeworskiej, ale też spoza terenów tych kultur[149]. Rysująca się na haczyku klamry z Różańska najpewniej ptasia główka z zaznaczonym dziobem przypomina zwieńczenia rękojeści noży sierpikowatych typu *Gołębiewo*, używanych przez ludność północnej strefy kultury przeworskiej i kultury oksywskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku fazy A_3 i na początku fazy B_1[150]. Zakończenia uchwytów noży sierpikowatych rozszerzające się na kształt kaczego dziobu, ale bez wyprofilowanej głowy, pochodzą z cmentarzysk kultury przeworskiej i oksywskiej, gdzie można je datować przede wszystkim na fazę A_3/B_1 i fazę B_1[151]. Kolejnymi analogiami są głowy ptasie z długim dziobem ze sztabkowatych klamer typu *Sotin*, o chronologii przypadającej przede wszystkim na LT D1[152]. Upowszechnienie ornamentyki zwierzęcej w młodszym okresie przedrzymskim, oprócz wielokrotnie podkreślanej roli sztuki celtyckiej[153], można również wiązać z inspiracjami z innych stref kulturowych, w tym z Tracji, której sztuka była bogata w elementy zoomorficzne[154]. Bardziej realistyczne odwzorowywanie całych postaci ptaków ma miejsce począwszy od okresu wczesnorzymskiego na terenach północnej i południowo-środkowej Europy[155].

KLAMRY – ELEMENT KOBIECEGO STROJU

Jak wielokrotnie podkreślano w literaturze przedmiotu klamry do pasa stanowiły element stroju kobiecego[156]. Jednoczłonowe zapięcia typów Ib i IIb znajdowane są przede wszystkim w grobach jamowych[157], które stanowiły 68 z 95 zespołów ujętych w opracowaniu (71,6%)[158]; osiem to groby popielnicowe[159], przy czym w jednym (podwójnym) z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, grób 452 w jamie złożono szczątki kobiety, natomiast w urnie dziecka. Kolejne trzy pochówki określono jako inhumacyjne[160], natomiast aż 16 opisano ogólnie jako ciałopalne. Wśród tych ostatnich były też zespoły, w których wyposażeniu nie wymieniono naczyń ceramicznych[161], być może i one były pochówkami jamowymi. Analizy antropologiczne wykonano jedynie dla 32 grobów z dziewięciu stanowisk[162]. W ponad połowie z nich (17 grobów) potwierdzono obecność szczątków kobiety lub prawdopodobnie kobiety w wieku *adultus* i *maturus*. W grobie 62 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10 znaleziono kości mężczyzny w wieku *maturus*, przypuszczalnie szczątki mężczyzny były też w grobie 298 z Gostkowa. Przepalone kości dwójki dzieci w wieku *infans* I i *infans* II odkryto w grobie 502 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 10, natomiast w grobie 103 z Lubieszewa (pow. gryficki) pochowano dziecko w wieku ok. 12 lat. W pozostałych wypadkach wiek zmarłych zamyka się w przedziale *iuvenis–maturus*, natomiast płeć nie została określona. W 31 grobach wraz z klamrami typów Ib i IIb odkryto inne wyznaczniki archeologiczne wskazujące na pochówki kobiece. Były to nożyki sierpikowate, igły, przęśliki, rzadziej gładziki kamienne, wyjątkowo bransoleta, paciorki i druga klamra[163]. Atrybuty męskie w postaci grotu i klamry pierścieniowatej znaleziono w trzech grobach. Po jednym grocie odkryto w grobie 31 z Pruszcza Gdańskiego, stan. 4, oraz w grobie 7 z Buczka, w tym drugim wypadku przynależność grotu do zespołu

[149] Grudziądz-Rządz, grób B15 (Kurzyńska, grób 24) – inwentarz przemieszany, fazy $A_2–B_2$ (S. Anger 1890, 13, tabl. 18:6; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; 1919, 156–157, ryc. 155; M. Kurzyńska 2020, 65–66, tabl. 21/24:2a.2b, 91/18:6, 93/43:4, 113/24:2a.), Dobřichov-Pičhora, Czechy, znal. luźne z cmentarzyska wczesnorzymskiego (E. Droberjar 1999, 116, tabl. 99:14, 121:13), Tuczno, pow. inowrocławski, znal. luźne (J. Kostrzewski 1919, zest. 82; T. Makiewicz 1977, 128 nr 87, tabl. VI:1).

[150] A. Maciałowicz 2010, 380–382, ryc. 14.

[151] Np. Tuczno, znal. luźne (T. Makiewicz 1977, 128 nr 92, tabl. VI:10), Niedanowo, grób 22 – faza B_{1b} (W. Ziemlińska-Odojowa 1999, 15, tabl. VII/22:3), Pajewo-Szwelice, obiekt 63 – faza A_3/B_1 (Z. Dłubakowski 2005, tabl. LIX/63:5), Nowy Targ, obiekt 79 – wg autorów faza A_2/A_3 (?) (E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 31, tabl. X/79:3, CLIV:2).

[152] R. Bockius, P. Łuczkiewicz 2004, 13, ryc. 2b:8.

[153] M. Čižmář 2011, 56, ryc. 1:6.

[154] M. Grygiel, R. Grygiel, W. Stasiak 2019, 337; tam starsza literatura.

[155] Por. J. Schuster 2010, 162–169, ryc. 68; tam starsza literatura.

[156] Np. J. Kostrzewski 1919, 42 przyp. 1; D. Bohnsack 1938, 23; R. Hachmann 1961, 28; R. Wołągiewicz 1981a, 158, 162; R. Madydа-Legutko 1990, 157; R. Wiloch 1995, 26, tab. 3; E. Bokiniec 2008, 222, 224.

[157] Przyjmuje się, iż w kulturze oksywskiej w grobach jamowych grzebano kobiety, co potwierdza żeński charakter ich wyposażeń (por. R. Hachmann 1951, 80, ryc. 1; R. Wołągiewicz 1981a, 158; E. Bokiniec 2008, 214–228).

[158] W badaniu nie uwzględniono grobu z Lubieszewa (19) (por. również J. Kostrzewski 1919, 42 przyp. 1), o przemieszanym inwentarzu (uzbrojenie, paciorki z okresu wpływów rzymskich), a także grobu z Różańska (34), z uwagi na niepewną przynależność klamry do tego zespołu.

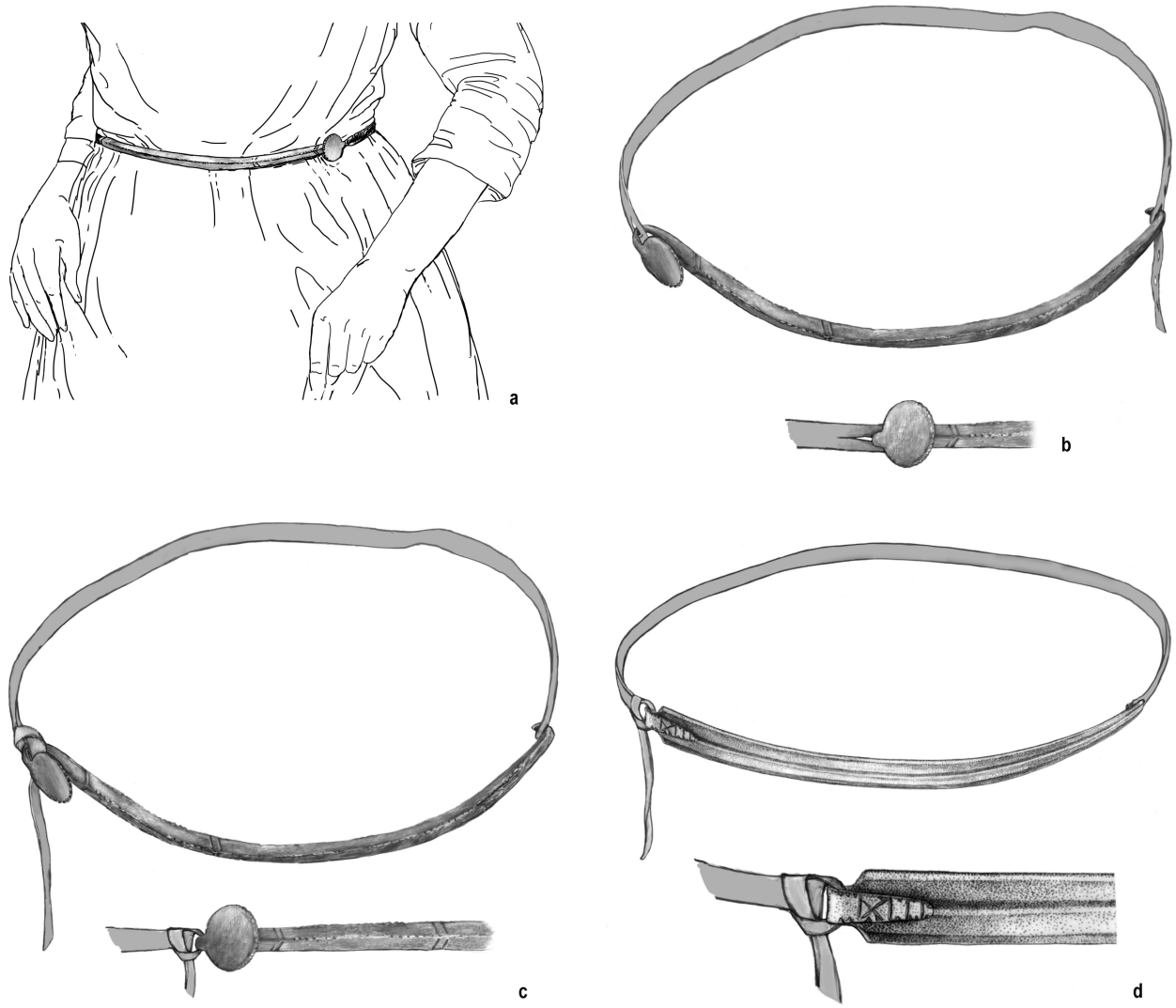
[159] Kunowo (17), Poienești (28a.b), Pruszcz Gdański 4 (30e), Pruszcz Gdański 10 (32c), Rumia (36g), Sieciechowo-Kulice (37), Żukczyn (45b).

[160] Malbork-Wielbark (21a), Wierzbiczany (43) i prawdopodobnie Gdynia-Oksywie (11b).

[161] Np. Brachlewo-Biały Dwór (3), Pruszcz Gdański 4 (30a.b.g.h).

[162] Gostkowo (12), Lubieszewo (18), Malbork-Wielbark (21), Nowy Targ (23), Poienești (28), Pruszcz Gdański 10 (32), Rogowo (33), Rumia (36), Wygoda (44).

[163] W grobie z Gdyni-Oksywia (11b) miały znajdować się dwie klamry – prętowa typu IIb i trójczłonowa typu IIIb. Dwie klamry odkryto też w grobie w Poienești (28b).

Ryc. 20. Próba rekonstrukcji sposobów zapięcia pasa za pomocą klamer typów Ib i IIb. Rys.: J. Glinkowska-Kowalewska
Fig. 20. Attempt at reconstructing the manner of fastening the belt using belt-hooks of types Ib and IIb. Drawing: J. Glinkowska-Kowalewska

jest wątpliwa[164]. Klamra pierścieniowa[165], a także igła, paciorki szklane i ozdoby typu *Knotenring* pochodzą z grobu 42 z Rumi, jednak tu analiza antropologiczna wykazała obecność kobiety w wieku *adultus*.

Jednoczłonowe klamry do pasa służące do przytrzymywania ubrania w pasie, stanowiły ważny element stroju kobiecego. Niestety, dokładną rekonstrukcję sposobu mocowania metalowego zapięcia do skórzanego pasa utrudnia forma ówczesnych pochówków. Stosowana powszechnie w młodszym okresie przedrzymskim kremacja skutecznie pozbawia nas informacji o sposobie noszenia poszczególnych części stroju oraz używanych surowcach tekstylnych i skórzanych. Pomimo problemów z rekonstrukcją stroju kobiecego używanego na Pomorzu w ostatnich wiekach przed naszą erą, na potrzeby artykułu wykonano kilka propozycji zastosowania pasów składających się z jednoczłonowych klamer i rzemieni. Najprostszym sposobem było zaczepianie końców klamry w skórzanym pasku (Ryc. 20:a). Na długim zewnętrznym haczyku pas mocowany był na stałe, natomiast drugi koniec – krótki haczyk wewnętrzny – służył do zapinania i wypinania z otworu rzemienia. Zróżnicowane formy zakończeń długiego haczyka mocującego pozwalają na zaproponowanie kolejnych sposobów ich używania. W zależności od zmieniającej się kondycji fizycznej człowieka oraz pór roku konieczna była regulacja obwodu pasa. Służyć temu mogły dodatkowe otwory na

[164] J. Kostrzewski (1919, 42 przyp. 1, zest. 20) nie wymienił grotu w inwentarzu grobu, natomiast uwzględnił go autor starszej publikacji, H. Schumann (1889, 113).

[165] Wykonana z brązu klamra pierścieniowa i pięć brązowych kółek stanowiły najpewniej elementy pasa.

skórzanym pasku przy krótkim wewnętrznym haczyku (Ryc. 20:b). Innym sposobem mocowania klamer mogło być wiązanie rzemienia w supeł na dłuższym haku klamry (Ryc. 20:c.d) lub przewlekanie ozdobnej tarczki przez szczelinowe rozcięcie wzdłuż rzemienia (Ryc. 20:b); w tym drugim wypadku obecność tarczki skutecznie blokowała wysuwanie się skórzanej części. Wszystkie te warianty pozwalały również na regulację długości pasa przy zapinaniu go na drugim końcu za pomocą krótkiego haczyka.

PODSUMOWANIE

Klamry typów Ib i IIb są stosunkowo silnie zindywidualizowane, a zwarty zasięg ich występowania obejmuje przede wszystkim tereny kultury oksywskiej, w mniejszym stopniu grupy nadodrzańskiej. Pokrewieństwo obu tych form z klamrami kultury jastorfskiej typów Ia i IIa nie budzi wątpliwości. Dobrze udokumentowane jest dla klamer typów Ia i Ib (por. Ryc. 1), poprzez ich wspólne występowanie na tych samych nekropolach na północy ziem Polski. Obecność zapięć pasa odmiany IbA na innych obszarach Europy, związanych zarówno z osadnictwem kultury jastorfskiej, jak i kultury lateńskiej, stanowi dowód na dalekosiężne kontakty społeczności Pomorza, w których udział brały także kobiety.

Uwzględniając aktualny stan badań, jednoczłonowe klamry o haczykach odgiętych w przeciwstawne strony można uznać za identyfikator kulturowy stroju kobiecego na Pomorzu, który mógł podkreślać pozycję pochowanej osoby. Wyraźne różnice w ich występowaniu w kulturze oksywskiej i w grupie nadodrzańskiej mogą wynikać ze stanu badań i publikacji materiałów, a nie z faktycznych różnic we frekwencji tej części stroju. Potwierdzeniem tego przypuszczenia jest obecność od fazy A_2 wśród społeczności obu ugrupowań klamer typów Ib i IIb w „klasycznych" odmianach IbA i IIbA. Obserwacja rozprzestrzenienia poszczególnych odmian skłania także do wniosku, że wystrój pasa ludności kultury oksywskiej mógł być bardziej zróżnicowany – bogatszy – pod względem kształtu klamry, jak i surowca używanego do ich wykonania. Powodów tego można szukać w intensywniejszych kontaktach społeczności zamieszkujących tereny wzdłuż dolnej Wisły z obszarami celtyckiej i germańskiej Europy, możliwym dzięki funkcjonowaniu szlaku bursztynowego. Sądzić należy, że importowane klamry do pasa budziły zainteresowanie lokalnych użytkowniczek i były impulsem do miejscowej produkcji podobnych przedmiotów.

PODZIĘKOWANIA

Za zgodę na obejrzenie i możliwość zamieszczenia w artykule informacji o niepublikowanych klamrach do pasa serdecznie dziękuję dyrekcjom i pracownikom wymienionych niżej instytucji, w szczególności: Paniom Małgorzacie Tuszyńskie i Ewie Adamskiej oraz Panu Mirosławowi Pietrzakowi (Muzeum Archeologiczne w Gdańsku), Panu dr. hab. Piotrowi Łuczkiewiczowi (Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie), Panu dr. hab. Jörgowi Kleemannowi (Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet w Szczecinie), Pani Renacie Wiloch-Kozłowskiej (Pracownia Archeologiczna Renata Wiloch-Kozłowska), Panu dr. Andrzejowi Kasprzakowi (Muzeum w Koszalinie), Pani Agnieszce Krzysiak (Muzeum w Lęborku) oraz Panu dr. Bartłomiejowi Rogalskiemu (Muzeum Narodowe w Szczecinie). Za możliwość wykorzystania materiałów archiwalnych pochodzących z kartoteki J. Kostrzewskiego przechowywanej w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. C. Norwida w Zielonej Górze bardzo dziękuję dyrektorowi, Panu dr. Andrzejowi Buckowi.

Dr Anna Strobin
Instytut Archeologii, Uniwersytet Gdański
ul. Bielańska 5
PL 80-851 Gdańsk
anna.strobin@ug.edu.pl
https://orcid.org/0000-0001-6273-0744

Received: 3.04.2023 / Revised: 10.05.2023 / Accepted: 23.05.2023

LISTA. KLAMRY JEDNOCZŁONOWE KOSTRZEWSKI TYPY IB I IIB

Skróty:
IA UMCS – Instytut Archeologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
IHiSM USz – Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet w Szczecinie
MAG – Muzeum Archeologiczne w Gdańsku
MfV – *Museum für Völkerkunde, Berlin*
MK – Muzeum w Koszalinie
ML – Muzeum w Lęborku
MNS – Muzeum Narodowe w Szczecinie
Mus. Danzig – *Staatliches Museum für Naturkunde und Vorgeschichte, Danzig* (wcześniej: WPM)
Mus. Stettin – *Pommersches Landesmuseum, Stettin*
SMG – *Städtischen Altertumsmuseum, Graudenz*
Smlg. Magdalinski – *Sammlung Georg Magdalinski, Schwessin*
WPM – Westpreusisches Provinzialmuseum, Danzig

1. Borkowo, pow. inowrocławski (d. *Borkowo, Kr. Hohensalza*)
Znal. luźne: brąz. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 3:1).
Literatura: H. Kalliefe 1919, 171, ryc. 2; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 33, karty b.n.; 1920, ryc. 1; 1923, 157, tabl. VIII:1; D. Bohnsack 1938, 27; A. Cofta-Broniewska, A. Kośko 2002, ryc. 133:1 (tu bez podanej nazwy miejscowości).
Dawn. zbiory: *Kreissammlungen* w Inowrocławiu (*Hohensalza*), inw. 25.

2. Bořitov, okres Blansko (CZ)
Z osady: żel. klamra IbA, war. 2.
Literatura: M. Čižmář 1990, 313, ryc. 2:13.

3. Brachlewo-Biały Dwór, pow. kwidzyński (d. Bystrzec – *Weißhof, Kr. Marienwerder*)
Grób 81: żel. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 4:1).
Literatura: W. Heym 1961, 152, ryc. 7:1.

4. Buczek, pow. białogardzki (d. *Butzke, Kr. Belgard*)
4a. Grób 7: żel. klamra IbA, war. 1 (?) (Ryc. 3:2).
Literatura: H. Schumann 1889, 113, tabl. XI:11; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 6, karty 52 i 60; 1919, zest. 20; H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 59 kat. nr 60, tabl. 178/7:4.
Dawn. zbiory: Mus. Stettin 2152.
4b. Znal. luźne: żel. klamra IbA, war. 3.
Literatura: H. Schumann 1889, tabl. XII:13; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 6, karta 52; 1919, zest. 22.
Dawn. zbiory: Mus. Stettin.

5. Chełmno, pow. *loco* (d. *Kulm-Fribbethal, Kr. Kulm*)
5a. Grób 27 (MfV grób 7): żel. klamra IbA, war. 2 (Ryc. 5:4).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 63; 1919, zest. 21; W. Łęga 1938, 15, tabl. VIII:3 (tu mylnie zaznaczone zdobienie klamry).
Dawn. zbiory: MfV, inw. Ib 373.
5b. Grób 112: żel. klamra IIbA.
Literatura: W. Łęga 1938, 30, tabl. III:4; E. Bokiniec 2008, 59, 285.
Dawn. zbiory: SMG, inw. 2982/4.
5c. Znal. luźne: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 7:1a.1b).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 34; 1919, zest. 22; W. Łęga 1938, 54, tabl. VIII:1.
Dawn. zbiory: SMG 2720.

6. Długie, pow. stargardzki (d. *Langenhagen, Kr. Saatzig*)
Grób 51: żel. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 4:4).
Literatura: H. J. Eggers 1936, 132–133, 139; 1964, 7, tabl. 1:m; H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 44 kat. nr 191, tabl. 135/51b:m.

7. Drawsko Pomorskie, pow. drawski (d. *Dramburg, Kr. Dramburg*)
7a. Grób 26: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 15; M.D. Wołągiewicz 1969, 20, tabl. VII:7, XXII:5; H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 54 kat. nr 239, tabl. 311/26:6.6a; S. Chrupek 2019, 138, ryc. 13:5 (tu jako grób 26y).
7b. Grób 50: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: M.D. Wołągiewicz 1969, 25, tabl. XIII:3; S. Chrupek 2019, 146, tabl. 19:2.

8. Dychlino, pow. lęborski (d. *Heinrichswerder, Kr. Lauenburg*)
Znal. luźne z 1930: fragmenty brązowej klamry IbB.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 17; Archiwum ML, teczka „Dychlino".

9. Gdańsk-Maćkowy, m. Gdańsk
9a. Grób 40: brąz. klamra IbC (Ryc. 10:4).
Literatura: A. Strobin, J. Strobin 2022, ryc. 8:3.
9b. Grób 41: żel. klamra IbB (Ryc. 9:5).
Źródła: niepubl. badania R. Wiloch-Kozłowskiej (Pracownia Archeologiczna Renata Wiloch-Kozłowska, Gdańsk).

10. Gdańsk-Oliwa, m. Gdańsk (d. *Oliva, Kr. Danziger Höhe*)
Grób: żel. klamra IIbA, war. 1.
Literatura: A. Lissauer 1874, 10, tabl. III:6; A. Lissauer, R. Schück 1878, 170 kat. nr 124; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 156; 1919, 51, zest. 25; A. Strobin 2021b, 216 kat. nr 14, ryc. 7.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 124.

11. Gdynia-Oksywie, m. Gdynia (d. *Oxhöft, Kr. Putzing*)
11a. Grób 71: żel. klamra IbA.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 15; J. Zaborowski 1992, 90.
11b. Grób 132: żel. klamra IIb.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 19.
11c. Grób 138: brąz. klamra IbC, war. 5 (?) (Ryc. 10:1).
Literatura: D. Bohnsack 1938, 27, zest. 18, tabl. 4:9; C.-A. Moberg 1941, 130 przyp. 449.
11d. Znal. luźne: żel. klamra IIb.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 19.

12. Gostkowo, pow. bytowski
12a. Grób 4: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: A. Kasprzak 2021, 72, 361, tabl. VII/4:1; por. także K. Walenta 1981, 113.
12b. Grób 13: żel. klamra IbA, war. 3.
Literatura: A. Kasprzak 2021, 72, 362, tabl. XI/13:2; por. także K. Walenta 1981, 113.
12c. Grób 59: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: A. Kasprzak 2021, 72, 372, tabl. XXXIII/59:2; por. także K. Walenta 1981, 115.
12d. Grób 75: żel. klamra IIb, odm. B (?).
Literatura: A. Kasprzak 2021, 72, 375, tabl. XXXVII/75:1; por. także K. Walenta 1981, 115.
12e. Grób 86: żel. klamra IIbA.
Literatura: A. Kasprzak 2021, 72–73, 377, tabl. XLIV/86:3; por. także K. Walenta 1981, 115.
12f. Grób 298: żel. klamra IIbA.
Literatura: A. Kasprzak 2021, 72, 417, tabl. CXIII/298:4; por. także K. Walenta 1981, 121.

12g. Grób 306: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: A. Kasprzak 2021, 71, 419, tabl. CXVIII/306:2; por. także K. Walenta 1981, 122.
12h. Grób 315: żel. klamra IbA, war. 3.
Literatura: A. Kasprzak 2021, 72, 420, tabl. CXX/315:4; por. także K. Walenta 1981, 122.

13. Grudziądz-Rządz, m. Grudziądz (d. *Rondsen, Kr. Graudenz*)
13a. Grób B15 (Kurzyńska, grób 24): żel. klamra IIbA, war. 4 (Ryc. 13:3).
Literatura: S. Anger 1890, 13; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; 1919, zest. 25; M. Kurzyńska 2020, 65–66, tabl. 21/24:3, 79/33:5, 113/24:3.
Dawn. zbiory: SMG, inw. 529.
13b. Grób E9 (Kurzyńska, grób 93): żel. klamra IbA, war. 2 (Ryc. 5:3).
Literatura: S. Anger 1890, 17; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; 1919, 48, zest. 21, ryc. 33; M. Kurzyńska 2020, 80, tabl. 79/33:11, 123/93:1.
Dawn. zbiory: SMG, inw. 1179.
13c. Grób E10 (Kurzyńska, grób 94): żel. klamra IbA.
Literatura: S. Anger 1890, 17; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n; 1919, zest. 20; M. Kurzyńska 2020, 80, tabl. 79/33:2, 123/94:2.
Dawn. zbiory: SMG, inw. 1182.
13d. Grób G35 (Kurzyńska, grób 162): żel. klamra IbA (Ryc. 3:5).
Literatura: S. Anger 1890, 21, tabl. 15:8; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; 1919, zest. 20; M. Kurzyńska 2020, 98, tabl. 78/15:8, 79/33:10, 134/162:2.
Dawn. zbiory: SMG, inw. 1363.
13e. Grób 430 (Kurzyńska, grób 596): żel. klamra IIbA, war. 4 (Ryc. 13:2).
Literatura: S. Anger 1890, 36, tabl. 15:6; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; 1919, zest. 25; M. Kurzyńska 2020, 155, tabl. 78/15:6, 79/33:4, 157/596:1.
Dawn. zbiory: SMG, inw. 1949.
13f. Grób 609 (Kurzyńska, grób 775): brąz. klamra IbB, war. 3.
Literatura: S. Anger 1890, 46, tabl. 15:1; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 14, karta b.n.; 1919, zest. 23; M. Kurzyńska 2020, 191, tabl. 78/15:1, 79/33:1, 103/21:28, 177/775:1.
Dawn. zbiory: SMG, inw. 2377.

14. Rejon jez. Halm (Halmsjöområdet), Stockholms län (S)
Grób 16: żel. klamra IbA (naprawiana).
Literatura: B. Einerstam 1947; B. Johnsen-Welinder, S. Welinder 1973, 106.

15. Jarzyce, pow. koszaliński (d. *Geritz, Kr. Köslin*)
Znal. luźne: żel. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 4:3).
Literatura: O. Kunkel 1931, tabl. 78:16; G. Magdalinski 1934, ryc. 17:7; D. Bohnsack 1938, zest. 15; H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 55 kat. nr 251, tabl. 170:10.10a.
Dawn. zbiory: Smlg. Magdalinski.

16. Kopaniewo, pow. lęborski (d. *Koppenow, Kr. Lauenburg*)
Z grobu: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: H. Schumann 1889, 161; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 6, karta 152; D. Bohnsack 1938, zest. 16.
Dawn. zbiory: Mus. Stettin, inw. 1940, obecnie prawdopodobnie MAG/OWR/1956:15.

17. Kunowo, pow. stargardzki
Grób 55: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 6:1).
Literatura: T. Łaszkiewicz 1973, 34, tabl. VIII:2.

18. Lubieszewo, pow. gryficki
18a. Grób 49: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 6:4).
Literatura: R. Wołągiewicz 1997, 18, tabl. V/49:a.
18b. Grób 84: żel. klamra IIbA, war. 1.
Literatura: R. Wołągiewicz 1997, 22, tabl. X/84:b.
18c. Grób 96B: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 6:2).
Literatura: R. Wołągiewicz 1997, 24, tabl. XII/96B:a.
18d. Grób 103: żel. klamra IIbA, war. 3 (naprawiana?) (Ryc. 12:1).
Literatura: R. Wołągiewicz 1997, 25, tabl. XIII/103.
Zbiory: MNS, inw. A. 6971.

19. Lubieszewo, pow. nowodworski (d. *Ladekopp, Kr. Marienburg*)
Grób II: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 7:3).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 195; 1919, zest. 22.
Dawn. zbiory: WPM, inw. IV 287–97.

20. Lützen (?), Kr. Burgenland, Sachsen-Anhalt (D)
Z grobu (?): żel. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 4:2).
Literatura: R. Müller 1985, 89, 171 kat. nr 617, tabl. 76:8.

21. Malbork-Wielbark, m. Malbork (d. *Willenberg, Kr. Marienburg*)
21a. Grób 1712a: fragment brązowej klamry IbC (?) (Ryc. 10:6).
Literatura: D. Bohnsack 1938, 27, zest. 18, tabl. 4:8 (tu jako grób 1712); J. Andrzejowski, A. Bursche 1987, 270; M. Sekuła 2006, 195, ryc. 13:13; J. Kleemann 2017, 185, tabl. 99/1712a:1.
21b. Znal. luźne (odc. 1 z 1929 r.): żel. klamra IIbA, war. 3.
Literatura: J. Kleemann 2017, 133.
21c. Grób 2019/10a: żel. klamra IbA.
Źródła: Niepubl. badania dr. hab. P. Łuczkiewicza (IA UMCS) i dr. hab. J. Kleemanna (IHiSM USz).
21d. Grób 2021/18a: żel. klamra IbA, war. 1.
Źródła: niepubl. badania dr. hab. P. Łuczkiewicza (IA UMCS) i dr. hab. J. Kleemanna (IHiSM USz).
21e. Grób 2021/28a: żel. klamra IIbA.
Źródła: niepubl. badania dr. hab. P. Łuczkiewicza (IA UMCS) i dr. hab. J. Kleemanna (IHiSM USz).

22. Nowe Dobra, pow. chełmiński (d. *Neuguth, Kr. Kulm*)
22a. Grób 3/1905 (III/1905): brąz. klamra IbC, war. 5 (?) (Ryc. 10:3a.3b).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 251; 1919, 49, ryc. 36; D. Bohnsack 1938, tabl. 3:1 (tu mylnie pod

nr inw. 10281); 1940, tabl. 435:2; E. Bokiniec 2008, 300–301 (tu jako grób B [III/1905]), tabl. XXVIII/3(1905).
Dawn. zbiory: WPM, inw. 10880.
22b. Grób 7/1909 (VII/1909): żel. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 3:3).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 309; 1919, zest. 20; E. Bokiniec 2008, 306.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 13840.
22c. Grób 10/1909: brąz. klamra IbA.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 18; E. Bokiniec 2008, 306.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 13854.

23. Nowy Targ, pow. sztumski
Obiekt 641: fragment brązowej klamry IbC (?) (Ryc. 10:7).
Literatura: E. Fudzińska, P. Fudziński 2013, 157, tabl. CI/641:1.

24. Nørre Sandegård, Østerlarsker sogn, Bornholm (DK)
Grób 44: żel. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 4:5).
Literatura: C.J. Becker 1990, 122, tabl. 32/44:2; 1993, 11, ryc. 5:2.

25. Opalenie, pow. tczewski
25a. Grób 308: żel. klamra IIbB, war. 4 (Ryc. 14:1).
Źródła: niepubl. badania M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/OWR/785/60.
25b. Grób 332: żel. klamra IIbA, war. 3 (Ryc. 12:2).
Źródła: niepubl. badania M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/OWR/825/37.

26. Parsęcko, pow. szczecinecki (d. *Persanzig, Kr. Neustettin*)
Grób: żel. klamra IbA, war. 2 (Ryc. 5:2).
Literatura: F.W. Kasiski 1878, 141, tabl. I:4; J. Kostrzewski, Archiwum, teka 6, karta 230; 1919, zest. 21.
Dawn. zbiory: Mus. Stettin, inw. 1548.

27. Podwiesk, pow. chełmiński
27a. Grób 52: żel. klamra IbA.
Literatura: E. Bokiniec 2005, 22, tabl. XXIII/52:4.
27b. Znal. luźne: fragmenty brązowej klamry IbC (?) (Ryc. 10:5).
Literatura: E. Bokiniec 2005, 85, 164:S/9, tabl. CLVIII/9.

28. Poienești, județul Vaslui (MO)
28a. Grób 153: żel. klamra IbA (?).
Literatura: M. Babeș 1993, 104, 210; V. Iarmulschi 2013, ryc. 2:9; 2016, ryc. 2:9.
28b. Grób 440: żel. klamra IbA (?).
Literatura: M. Babeș 1993, 104, 212, tabl. 35/440:j, 56:6.

29. Prądno, pow. myśliborski (d. *Rahmhütte, Kr. Soldin*)
Grób 35: żel. klamra IbA, war. 5 (Ryc. 8:2).
Literatura: J. Kostrzewski 1919, ryc. 32; D. Bohnsack 1940, tabl. 440:10; Th. Hauptmann 2002, 93–94, tabl. 8/35:g.

30. Pruszcz Gdański, stan. 4, pow. gdański (d. *Praust „Zuckerfabrik", Kr. Danziger Höhe)*
30a. Grób 14: żel. klamra IIbA, war. 1 (Ryc. 11:1).
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 19, tabl. 4:5.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:149.
30b. Grób 17: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 7:5).
Literatura: D. Bohnsack 1938, 151, zest. 16, tabl. 4:6.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:155.
30c. Grób 24: brąz. klamra IbB.
Literatura: D. Bohnsack 1938, 151, zest. 17.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:182.
30d. Grób 26: żel. klamra IbA, war. 3.
Literatura: D. Bohnsack 1938, 151, zest. 16.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:185.
30e. Grób 31: brąz. klamra IbB, war. 1 (Ryc. 9:2).
Literatura: D. Bohnsack 1938, 151, zest. 17, tabl. 3:3; 1940, tabl. 435:4.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:205.
30f. Grób 50: brąz. klamra IbA.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 18.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:276.
30g. Grób 58: żel. klamra IbA, war. 3.
Literatura: D. Bohnsack 1938, 152, zest. 16.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:321.
30h. Grób 61: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 7:4).
Literatura: Bohnsack 1938, 26, 152, zest. 16, tabl. 4:7.
Dawn. zbiory: Mus. Danzig, inw. 1925:336.

31. Pruszcz Gdański, stan. 7, pow. gdański
31a. Grób 78: brąz. klamra IbB.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/1984:39/166.
31b. Grób 307: żel. klamra IIbA, war. 1.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/1990:71/40.
31c. Grób 314: brąz. klamra IbA, war. 1.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/1990:71/51.
31d. Grób 319: żel. klamra IbA, war. 3.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/1990:71/55.
31e. Grób 323: brąz. klamra IbB, war. 1 (Ryc. 9:1).
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/1990:71/64.
31f. Grób 372: brąz. klamra IbB.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/1990:71/185.
31g. Grób 380: żel. klamra IbA, war. 1.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/OWR/1997:81/9.
31h. Grób 418: brąz. klamra IbC, war. 2 (?) (Ryc. 10:2).
Literatura: A. Strobin, J. Strobin 2022, ryc. 8:4.
Zbiory: MAG/OWR/2001:82/60.

32. Pruszcz Gdański, stan. 10, pow. gdański
32a. Grób 62: fragment żelaznej klamry IbB (?) (Ryc. 9:4).
Literatura: M. Pietrzak 1997, 18, tabl. XIII/62:4.
32b. Grób 177: żel. klamra IIbA, war. 3 (Ryc. 12:3).
Literatura: M. Pietrzak 1997, 32, tabl. LXIII/177:2.
32c. Grób 452: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 6:3).
Literatura: M. Pietrzak 1997, 65, tabl. CXXXII/452:2.

32d. Grób 502: fragment brązowej klamry IbB.
Literatura: M. Pietrzak 1997, 70–71, tabl. CXVII/502:1.

33. Rogowo, pow. białogardzki
Grób 65: żel. klamra IbA, war. 4 (Ryc. 8:1).
Literatura: H. Machajewski 2016, 162, tabl. XI/65:2.

34. Różańsko, pow. myśliborskie (d. *Rosenthal, Kr. Soldin*)
Z grobu (?): klamra IbB, war. 5 (?), surowiec nieznany (Ryc. 9:6). Wg F. Buchholza związek klamry z zespołem może być przypadkowy.
Literatura: F. Buchholz 1930, ryc. 9:15; D. Bohnsack 1940, tabl. 441:15; R. Madyda-Legutko 1990, 174, tab. 1; A. Kokowski 2021, ryc. 3:15.

35. Różyny, pow. gdański
35a. Obiekt 96: żel. klamra IbA, war. 3.
Źródła: niepubl. badania M. Tuszyńskiej i M. Pietrzaka (MAG).
Zbiory: MAG/OWR/109/219.
35b. Obiekt 135: żel. klamra IbA, war. 3.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka i M. Tuszyńskiej (MAG).
Zbiory: MAG/OWR/109/275.

36. Rumia, pow. wejherowski
36a. Grób 17: żel. klamra IIbC, war. 1 (Ryc. 10:8).
Literatura: M. Pietrzak 1988, 9, tabl. LIII/17:d; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 217.
36b. Grób 42: brąz. klamra IbB, war. 3.
Literatura: M. Pietrzak 1988, 18–19, tabl. LXIV/42; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 220.
36c. Grób 87: żel. klamra IbC.
Literatura: M. Pietrzak 1988, 30, tabl. LXXI/87; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 225.
36d. Grób 111: fragmenty brązowej klamry IbC (?).
Literatura: M. Pietrzak 1988, 35, tabl. LXXI/111:a; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 227.
36e. Grób 120: żel. klamra IIbA.
Literatura: M. Pietrzak 1988, 37, LXVI/120; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 228.
36f. Grób 195: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: M. Pietrzak 1988, 51, tabl. LXXVI/195:a; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 234.
36g. Grób 242: żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: M. Pietrzak 1988, 61, tabl. LXXXV/242:a; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 238.
36h. Grób 258: żel. klamra IIbA, war. 3.
Literatura: M. Pietrzak 1988, 65, LXXXV/258; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 239.
36i. Grób 328: żel. klamra IIbA, war. 1 (Ryc. 11:2).
Literatura: M. Pietrzak 1988, 80, tabl. XCII/328; J. Gładykowska-Rzeczycka 1988, 246.

37. Sieciechowo-Kulice, pow. goleniowski (d. *Wegeshof, Kr. Naugard*)
Grób: żel. klamra IIbA, war. 3 (Ryc. 12:4).
Literatura: H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 48 kat. nr 206, tabl. 148:4.4a.

38. Skowarcz, pow. gdański (dawn. *Schönwarling, Kr. Danziger Höhe*)
38a. Grób 24/1908 (XXIV/1908): żel. klamra IbA, war. 1 (Ryc. 3:4).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 471; 1919, 47, zest. 20, ryc. 31.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 12757.
38b. Grób 40/1908 (XL/1908): żel. klamra IbA, war. 1.
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 478; 1919, zest. 20.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 12797.
38c. Grób 51/1908 (LI/1908)*:* żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 7:2).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 488; 1919, 48, zest. 22, ryc. 34.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 12827.
Znal. luźne:
38d. Brąz. klamra IbA.
Literatura: D. Bohnsack 1938, zest. 18.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 8825.
38e. Żel. klamra IbA, war. 2 (Ryc. 5:1).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 406; 1919, zest. 21.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 8845.
38f. Żel. klamra IIbA, war. 1 (Ryc. 11:4).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 406; 1919, 51.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 8846.
38g. Brąz. klamra IbB, war. 3 (Ryc. 9:3).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 414; 1919, 49, zest. 23, ryc. 35.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 12522.
38h. Fragment brązowej klamry IbB (?).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 425; D. Bohnsack 1938, zest. 17.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 12581.
38i. Żel. klamra IIbA, war. 3 (Ryc. 13:1).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 506; 1919, zest. 25, ryc. 38.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 12883.
38j. Fragment brązowej klamry IbB (?).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 509; 1919, zest. 23.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 12886.
38k. Żel. klamra IIbA, war. 1 (Ryc. 11:3).
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 539; 1919, zest. 25; D. Bohnsack 1938, tabl. 3:2 (tu mylnie jako *Neuguth*); 1940, tabl. 435:1 (tu mylnie jako *Neuguth*).
Dawn. zbiory: WPM, inw. 13075.
38l. Żel. klamra IbA.
Literatura: J. Kostrzewski, Archiwum, teka 13, karta 538; 1919, zest. 20.
Dawn. zbiory: WPM, inw. 13076.

39. Sortegård, Ibsker sogn, Bornholm (DK)
Z grobu: żel. klamra IbA.
Literatura: E. Vedel 1886, 323; C.J. Becker 1990, 122; 1993, 11.

40. Sosnówko, pow. łobeski (dawn. *Neu Zozenow, Kr. Regenwalde*)
Grób: żel. klamra IIbA.
Literatura: E. Walter 1910, 185; J. Kostrzewski 1919, zest. 25; O. Kunkel 1931, 135 nr 510; H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 51 kat. nr 231, tabl. 156:7.
Dawn. zbiory: Mus. Stettin, inw. 6124.

41. Stary Targ, pow. sztumski (dawn. *Altmark, Kr. Stuhm*)
Grób 152: żel. klamra IIbA, war. 3.
Literatura: W. Heym 1961, 149, ryc. 4:6; A. Żórawska 2005, tabl. XIX/152:1.

42. Warszkowo, pow. sławieński (dawn. *Alt Warschow, Kr. Schlawe*)
Grób 88: żel. klamra IbA, war. 2 (Ryc. 4:6).
Literatura: D. Bohnsack 1938, 25–26, zest. 15, ryc. 5; D. Kleist 1955, 22, tabl. 20/88; R. Wołągiewicz 1966, 193, tabl. XIV:1; H.J. Eggers, P.F. Stary 2001, 69 kat. nr 280, tabl. 195/88:1.1a.1b.

43. Wierzbiczany, pow. inowrocławski
Grób: brąz. klamra IbC, war. 2.
Literatura: https://www.uw.edu.pl/siedziba-germanskich-elit-na-kujawach (dostęp: 05.11.2022).

44. Wygoda, pow. białogardzki
Grób 57: żel. klamra IbA, war. 3 (Ryc. 5:5).
Literatura: H. Machajewski 2001, 18, tabl. IX/57:6.

45. Żukczyn, pow. gdański
45a. Grób 84: brąz. klamra IIbC.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka (MAG).
Zbiory MAG/ 1977/459.
45b. Grób 86: żel. klamra IbA, war. 3.
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka (MAG).
Zbiory MAG/ 1977/462.
45c. Grób 107: żel. klamra IIbA, war. 4 (Ryc. 13:4).
Źródła: niepubl. badania M. Pietrzaka (MAG).
Zbiory MAG/ 1977/511.

Addenda:

46. Domaradzice, pow. rawicki
Grób 4: żel. klamra IIbA, war. 1.
Literatura: B. Kostrzewski 1954, 159, 161, ryc. 6:2.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

J. Kostrzewski, Archiwum – kartoteka J. Kostrzewskiego, przechowywana w Wojewódzkiej i Miejskiej Bibliotece Publicznej im. C. Norwida w Zielonej Górze.

Literatura

Almgren O. 1923: *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig[2] [Curt Kabitzsch].

Andrzejowski J., Bursche A. 1987: *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie stanowisko 1 w Wielbarku, woj. elbląskie*, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, Malbork [Muzeum Zamkowe w Malborku], 233–277.

Anger S. 1890: *Das Gräberfeld zu Rondsen im Kreise Graudenz,* Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen 1, Graudenz [Gustav Röthe] (Reed. R. Hachmann, F. Stein, *Rondsen-Rządz. Gräberfeld und Fürstengräber*, Bonn 1972 [Dr. Rudolf Habelt], [1]–[70]).

Babeş M. 1993: *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raumöstlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn [Dr. Rudolf Habelt].

Barthel S. 1966: *Latènezeitliche Gräber aus dem Kreise Weimar*, „Alt-Thüringen" 8, 259–280.

Becker C.J. 1990: *Nørre Sandegård. Arkæologiske undersøgelser på Bornholm 1948–1952*, Historisk-filosofiske Skrifter 13, København [Munksgaard].

Becker C.J. 1993: *Studien zur jüngeren vorrömischen Eisenzeit auf Bornholm*, „Acta Archaeologica" 63 (1992), 1–38.

Bochnak T. 2014: *Importy celtyckie w kulturze przeworskiej i oksywskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim. Zróżnicowanie – drogi napływu – kontekst kulturowy*, Rzeszów [Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego].

Bockius R., Łuczkiewicz P. 2004: *Kelten und Germanen im 2.–1. Jahrhundert vor Christus. Archäologische Bausteine zu einer historischen Frage*, Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz. Monographien 58, Mainz [Dr. Rudolf Habelt].

Bohnsack D. 1938: *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor-und Frühgeschichte 4, Leipzig [Curt Kabitzsch].

Bohnsack D. 1940: *Die Burgunden*, [w:] H. Reinerth (red.), *Vorgeschichte der deutschen Stämme,* III: *Ostgermanen und Nordgermanen*, Berlin [Verlag für Ganzheitliche Forschung und Kultur], 1033–1148.

Bokiniec E. 1999: *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego w Świerkowcu, gm. Mogilno*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *Comhlan. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę* urodzin, Warszawa [FPIAUW], 115–140.

Bokiniec E. 2005: *Podwiesk, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land*, Monumenta Archae-

ologica Barbarica XI, Warszawa-Toruń [FPIAUW / PMA].

Bokiniec E. 2008: *Kultura oksywska na ziemi chełmińskiej w świetle materiałów sepulkralnych*, Toruń [Muzeum Okręgowe w Toruniu].

Buchholz F. 1930: *Aus Vorgeschichte des Kreises Soldin (Fortsetzung)*, „Heimatkalender des Kreises Soldin (Neum.)" 9, 53–69.

Chrupek S. 2019: *Nowe spojrzenie na materiały z cmentarzyska kultury oksywskiej i wielbarskiej w Drawsku Pomorskim*, MZP NS XV, 119–237.

Cofta-Broniewska A., Kośko A. 2002: *Kujawy w pradziejach i starożytności*, Inowrocław-Poznań [Fundacja Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Społeczeństwa Kujaw / Fundacja UAM].

Čižmář M. 1990: *Die Erforschung der spätlatènezeitlichen Siedlung in Bořitov, Bezirk Blansko (Mähren, ČSFR)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt" 20, 311–315.

Čižmář M. 2011: *Die spätlatènezeitliche Tier- und Menschdarstellung aus Mähren*, „Études Celtiques" XXXVII, 53––62.

Dąbrowska T. 1988: *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*, Warszawa [PWN].

Dąbrowska T. 1997: *Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica III, Kraków [Secesja].

Dłubakowski Z. 2005: *Stanowisko wielokulturowe w miejscowości Pajewo-Szwelice, woj. mazowieckie*, Warszawskie Materiały Archeologiczne 9, Warszawa [PMA / OODA], 11–218.

Domański G. 1981: *Grupa gubińska*, [w:] Prahistoria ziem polskich V, 196–200.

Droberjar E. 1999: *Dobřichov-Pičhora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kentnnis des Marbod-Reichs)*, Fontes Archaeologici Pragenses 23, Pragae [Národní muzeum, Praha].

Eggers H.J. 1936: *Das Gräberfeld von Langenhagen, Kr. Saatzig*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde" 50, 128–139.

Eggers H.J. 1964: *Das Gräberfeld von Langenhagen, Kr. Saatzig*, „Baltische Studien" NF 50, 7–12.

Eggers H.J., Stary P.F. 2001: *Funde der Vorrömischen Eisenzeit, der Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg- Vorpommerns 38, Lübstorf [Archäologisches Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern].

Einerstam B. 1947: *En uppländsk bältehake från förromersk tid*, „Fornvännen" 1947, 342–344.

Feugère M. 1985: *Les fibules en Gaule Mèridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après. J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise Suppl. 12, Paris [Centre national de la recherche scientifique].

Fudzińska E., Fudziński P. 2013: *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu, stan. 6, gm. Stary Targ*, Malbork [Muzeum Zamkowe w Malborku].

Gładykowska-Rzeczycka J. 1988: *Antropologiczna analiza materiałów kostnych*, [w:] *Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*, Gdańsk (1987) [MAG], 211–265.

Grygiel M. 2018*: Chronologia przemian kulturowych w dobie przełomu starszego i młodszego okresu przedrzymskiego na Niżu Polskim*, Łódź [FBAPKJ / MAE].

Grygiel M., Grygiel R., Stasiak W. 2019: *Gola pod Jaraczewem w pradziejach*, Biblioteka Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi 40, Łódź [MAE / Muzeum Regionalne w Jarocinie].

Hachmann R. 1951: *Das Gräberfeld von Rondsen (Rządz), Kreis Graudenz (Grudziądz) und die Chronologie der Spälatènezeit im östlichen Mitteleuropa*, Archaeologia Geographica 2, 79–96 (Reed. R. Hachmann, F. Stein, *Rondsen-Rządz. Gräberfeld und Fürstengräber*, Bonn 1972 [Dr. Rudolf Habelt], [85–102]).

Hachmann R. 1957: *Ostgermanische Funde der Spätlatènezeit in Mittel- und Westdeutschland. Ein Beitrag zum Problem des Nachweises von Bevölkerungsbewegungen aufgrund des urgeschichtlichen Grundstoffs*„ „Archaeologia Geographica" 5/6 (1956/1957), 55–79.

Hachmann R. 1961: *Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. Studien zum Stand der Forschung im nördlichen Mitteleuropa und in Skandinavien*, BerRGK 41 (1960), 1–276.

Hauptmann T. 2002: *Das germanische Gräberfeld von Prądno, Kr. Myślibórz (ehem. Rahmhütte, Kr. Soldin)*, Poznań [Wydawnictwo Poznańskie].

Heym W. 1961: *Drei Spätlatènegäberfelder aus Westpreussen*, „Offa" 17–18 (1959/1961), 143–170.

Iarmulschi V. 2013: *Unele considerații privind cronologia și periodizarea culturii Poienești-Lucașeuca*, „Tyragetia" NS VII/1, 29–52.

Iarmulschi V. 2016: *A few considerations regarding the chronology of the Poienești-Lucașeuca culture*, „Praehistorische Zeitschrift" 91/2, 471–494.

Johnsen-Welinder B., Welinder S. 1973: *Järnåldersgravfält i Mälardalen*, Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, minore N° 2, Bonn-Lund [Dr. Rudolf Habelt / CWK Gleerup].

Kalliefe H. 1919: *Kujawische Funde*, PZ X (1918), 169–175.

Kasiski F.W. 1878: *Bericht über die im Jahre 1876 fortgesetzen Untersuchungen von vaterländischen Alterthümern in der Umgegend von Neustettin*, „Schriften der naturforschenden Gesellschaft in Danzig" NF IV/3, 125––142.

Kasprzak A. 2021: *Przemiany kulturowe na Pomorzu między Regą a Słupią od wczesnej epoki żelaza do okresu wpływów rzymskich ze szczególnym uwzględnieniem cmentarzysk w Gostkowie, powiat bytowski i Miechęcinie, powiat kołobrzeski*, mps rozprawy doktorskiej (archiwum Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).

Kleemann J. 2017: *Die Ausgrabungen des Stadtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark, Fundstelle 1 in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*, Lublin [Wydawnictwo UMCS].

Kleist D. 1955: *Die urgeschichtlichen Funde des Kreises Schlawe*, 3. Beiheft zum Atlas der Urgeschichte, Hamburg [Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte].

Kokowski A. 2021: *Grób „księżniczki" z okresu rzymskiego z miejscowości Różańsko (Rosenthal) w pow. myśliborskim*, [w:] A. Michałowski *et alii* (red.), *Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnodziejowe*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Archeologiczna 60, Poznań [Wydawnictwo Naukowe UAM], 333–348.

Kostrzewski B. 1954: *Cmentarzysko z okresu poźnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach pow. Rawicz*, FAP IV (1953), 153–274.

Kostrzewski J. 1919: *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, Mannus-Bibliothek 18–19, Leipzig-Würzburg [Curt Kabitzsch].

Kostrzewski J. 1920: *Lateńska klamra do pasa z Borkowa, w pow. inowrocławskim*, PArch. I/3–4 (1919), 146–147.

Kostrzewski J. 1923: *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań.

Kunkel O. 1931: *Pommersche Urgeschichte in Bildern*, Schriften aus dem Provinzialmuseum Stettin, Stettin [Leon Saunier].

Kurzyńska M. 2020: *Grudziądz-Rządz (Rondsen, Kr. Graudenz), stan. 1. Archiwalne cmentarzysko kultury oksywskiej i wielbarskiej*, Grudziądz [Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu].

Lissauer A. 1874: *Beiträge zur westpreussischen Urgeschichte. 2: Das Gräberfeld auf dem Zywietz'schen Acker bei Oliva*, „Schriften der naturforschenden Gesellschaft in Danzig" NF III/3, 8–16.

Lissauer A., Schück R. 1878: *Führer durch die anthropologische Sammlung der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, „Schriften der naturforschenden Gesellschaft in Danzig" NF IV/3, 143–200.

Łaszkiewicz T. 1973: *Cmentarzysko ludności kultury jastorfskiej w Kunowie, pow. Stargard Szczeciński*, MZP XVII (1971), 17–75.

Łęga W. 1938: *Cmentarzysko lateńsko-rzymskie z Chełmna*, Prace Prehistoryczne Pomorskie 1, Toruń [Towarzystwo Naukowe w Toruniu].

Łuczkiewicz P. 2002: *Die verzierten Lanzenspitzen: Spuren germanischer Wanderungen während der jüngeren vorrömischen Eisenzeit?*, [w:] C. von Carnap Bornheim *et alii* (red.), *Bewaffnung der Germanen und ihrer Nachbarn in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt. Akten der Internationalen Tagung in Nałęczów, 23. bis 25. September 1999*, Lublin [Wydawnictwo UMCS], 15–39.

Machajewski H. 2001: *Wygoda. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur in Westpommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica IX, Warszawa [FPIAUW / IA UW / Instytut Prahistorii UAM].

Machajewski H. 2016: *Cmentarzysko ludności kultury oksywskiej i wielbarskiej w Rogowie, powiat białogardzki, stanowisko 9*, PomAnt XXV, 151–210.

Maciałowicz A. 2010: *Interesujący zespół grobowy z nowych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Gołębiewie, pow. Nidzica (d. Taubendorf, Kr.Neidenburg)*, [w:] A. Urbaniak et *alii* (red.), *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina II, Łódź-Warszawa [IA UŁ / Fundacja Uniwersytetu Łódzkiego / FMAB / PMA], 367–386.

Madyda-Legutko R. 1990: *Gürtelhaken der frührömischen Kaiserzeit im Gebiet des mitteleuropäischen Barbaricum*, PArch. 37, 157–180.

Magdalinski G. 1934: *Die drei Latènefriedhöfe von Konikow, Geritz und Mersin, Kr. Köslin (Pomm.)*, „Mannus" 26, 145–160.

Makiewicz T. 1977: *Materiały ze zniszczonego cmentarzyska kultury przeworskiej w Tucznie, koło Inowrocławia (stanowisko 3)*, FAP XXVI (1975), 125–149.

Marciniak J. 1957: *Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy*, MS II, 7–174.

Mistewicz A., Maciałowicz A., Woźniak M. 2021: *Dąbek, stan. 9 – nekropola kultur przeworskiej i wielbarskiej na północnym Mazowszu / Dąbek, site 9 – a Przeworsk and Wielbark culture cemetery in northern Mazovia,* Światowit, Suppl. Series B: Barbaricum 14, Warszawa [WA UW].

Moberg C.-A. 1941: *Zonengliederungen der vorchristlichen Eisenzeit in Nordeuropa*, Lund [CWK Gleerup].

Müller R. 1985: *Die Grabfunde der Jastorf- und Latènezeit an unterer Saale und Mittelelbe,* Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 38, Berlin [Deutscher Verlag der Wissenschaften].

Pescheck Ch. 1989: *Wichtige Neufunde von der Birg bei Hohenschäftlarn*, „Bayerische Vorgeschichtsblätter" 54, 219–229.

Piaskowski J. 1972a: *Metaloznawcze badania przedmiotów żelaznych kultury jastorfskiej i grupy lubuskiej wczesnego okresu rzymskiego,* MZP XVIII, 59–80.

Piaskowski J. 1972b: *Technologia żelaza na Pomorzu Zachodnim w okresie późnolateńskim i rzymskim,* MZP XVIII, 81–125.

Piaskowski J. 1982: *Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych z cmentarzyska ciałopalnego w Rumi, woj. gdańskie*, PomAnt XI, 111–136.

Piaskowski J. 1993: *Metaloznawcze badania starożytnych przedmiotów żelaznych i żużli z Wygody, Dębczyna i Białogardu i Białogórzyna, woj. Koszalin*, „Folia Praehistorica Posnaniensia" V, 149–177.

Piaskowski J. 2001: *Metallographische Untersuchungen der Eisengegenstände aus dem Gräberfeld in Wygoda, Kr. Białogard, Fundstelle 6,* [w:] H. Machajewski 2001, 61–63.

Pietrzak M. 1988: *Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich w Rumi, woj. gdańskie*, [w:] *Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*, Gdańsk (1987) [MAG], 1–212.

Pietrzak M. 1997: *Pruszcz Gdański, Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpom-*

mern, Monumenta Archaeologica Barbarica IV, Kraków [Secesja].

Schuster J. 2010: *Lübsow. Älterkaiserzeitliche Fürstengräber im nördlichen Mitteleuropa*, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 12, Bonn [Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität].

Schuster J. 2018: *Ab Oceano. Ein Beitrag zur Besiedlungsgeschichte der Küste Vorpommerns während der römischen Kaiserzeit*, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 53, Schwerin [Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern].

Schumann H. 1889: *Urnenfriedhöfe in Pommern*, „Baltische Studien" XXXIX, 81–255.

Sekuła M. 2006: *Ocalałe zabytki pochodzące z badań niemieckich na cmentarzysku w Malborku-Wielbarku w zbiorach muzeów polskich*, [w:] W. Nowakowski, A. Szela (red.), *Pogranicze trzech światów. Kontakty kultur przeworskiej, wielbarskiej i bogaczewskiej w świetle materiałów z badań i poszukiwań archiwalnych*, Światowit Suppl. Series P: Prehistory and Middle Ages XIV, Warszawa [IA UW], 175–223.

Strobin A. 2011: *Ceramika naczyniowa kultury oksywskiej*, Gdańskie Studia Archeologiczne. Monografie 2, Gdańsk [IA UG].

Strobin A. 2019: *Bronze Tripartite Belt Hooks from Pomerania as Proof of Cultural Connections in the Late Pre-Roman and Roman Period*, WA LXX, 2–42.

Strobin A. 2021a: *Ciekawa odmiana żelaznych klamer jednoczęściowych typu Ia z terenów kultury oksywskiej*, [w:] A. Michałowski et *alii* (red.), *Ze świata dawnych barbarzyńców. Studia pradziejowe i wczesnodziejowe*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Archeologiczna 60, Poznań [Wydawnictwo Naukowe UAM], 219–230.

Strobin A. 2021b: *U podnóża Pachołka. Zapomniane cmentarzysko kultury oksywskiej i wielbarskiej w Gdańsku-Oliwie, stan. 4 (dawn. Oliva, Kr. Danziger Höhe)*, PomAnt XXX, 203–242.

Strobin A. 2021c: *Brzyno, stanowisko 7. Cmentarzyska kultury oksywskiej i wielbarskiej oraz z okresu wędrówek ludów na Wysoczyźnie Żarnowieckiej (badania 2011––2016)*, Pelplin [Bernardinum].

Strobin A., Strobin J. 2022: *Einer oder Zwei? Ein Stabgürtelhaken der Form Traunstein vom Gräberfeld Brzyno, Fundplatz 7 (woj. pomorskie/PL)*, „Archäologisches Korrespondenzblatt" 52/2, 249–264.

Vedel E. 1886: *Bornholms oldtidsminder og oldsager*, Kjøbenhavn [G.E.C. Gad].

Virse I.L. 2011: *Latvijas Arheoloģisko senlietu kolekcijas Vācijas muzejos*, Rīga [Latvijas Nacionālais vēstures muzejs].

Voigt Th. 1960: *Einige Funde der Spät La-Tène-Zeit von Halle und Umgebung*, JmV 44, 223–251.

Völling Th. 1995: *Studien zu Fibelformen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und ältesten römischen Kaiserzeit*, BerRGK 75 (1994), 147–282.

Walenta K. 1981: *Obrządek pogrzebowy na Pomorzu w okresie późnolateńskim i rzymskim*, Archaeologia Baltica V, Polonia 80/81, Łódź (s.a.) [Katedra Archeologii UŁ].

Walter E. 1910: *Über Altertümer und Ausgrabungen in Pommern im Jahre 1909*, „Baltische Studien" NF XIV, 174––189.

Wiloch R. 1995: *Klamry do pasa kultury oksywskiej*, PomAnt XVI, 9–60.

Wołągiewicz M.D. 1969: *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Drawsku Pomorskim*, MZP XIII (1967), 7–76.

Wołągiewicz R. 1966: *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Warszkowie, pow. Sławno*, MZP XI (1965), 179–280.

Wołągiewicz R. 1981a: *Kultury oksywska i wielbarska: Chronologia; Systematyka kulturowa; Kultura oksywska*, [w:] Prahistoria ziem polskich V, 135–191.

Wołągiewicz R. 1981b: *Kultura jastorfska: Grupa nadodrzańska*, [w:] Prahistoria ziem polskich V, 192–196.

Wołągiewicz R. 1997: *Lubieszewo. Materiały do studiów nad kulturą społeczności Pomorza Zachodniego w okresie od IV w. p.n.e. do I w. n.e.*, Szczecin [Muzeum Narodowe].

Zaborowski J. 1992: *Uwagi o cmentarzysku w Gdyni-Oksywiu*, WA LII/1 (1991–1992), 87–90.

Ziemlińska-Odojowa W. 1999: *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków [Secesja].

Żórawska A. 2005: *Wielokulturowe cmentarzysko w Starym Targu w świetle dotychczasowych publikacji archiwaliów i ocalałych materiałów*, WA LVII (2004–2005), 111–176.

ONE-PIECE BELT-HOOKS OF KOSTRZEWSKI TYPES IB AND IIB. VARIETIES – CHRONOLOGY – INSPIRATIONS

SUMMARY

One-piece belt-hooks with hooks pointing in opposite directions are a characteristic element of women's attire of the Late Pre-Roman Period in Pomerania. They were categorised for the first time in 1919 by Józef Kostrzewski, who distinguished types Ib (strip-like) and IIb (rod-like) based on the shape of the belt-hook's body. Moreover, the scholar observed further features within the distinguished types in terms of ornamentation, the form of the longer hook and the raw material used in their manufacture. At present, there are 117 known one-piece belt-hooks of type Ib and IIb, found at 45 cemeteries, mainly in northern Poland, much less frequently outside this area (Fig. 1 & 2, cf. List of finds). One belt-hook was found at a settlement of the La Tène Culture (Bořitov).

Type Ib belt-hooks include 86 specimens made primarily of iron and, to a lesser extent, bronze (26 artefacts). They come from the

area of the Oksywie Culture, less frequently from the Jastorf Culture and associated cultural groups from northern Europe, as well as the Poieneşti-Lukaševka Culture, and also from the Przeworsk Culture in Kuyavia region (Fig. 1). One belt-hook of this type was discovered at a settlement of the La Tène Culture in the Czech Republic, and two in graves of the Lubusz Group. Considering the formation of the belt-hook's body, a distinction has been made between variety A, made from a plain strip, variety B with a ribbed surface, and variety C with at least one disc (usually with a small hole) or with a ring. In discussing the belt-hooks, taken into account are the shape of the body and the form of the long outer (attachment) hook, which was hammered flat (variant 1), expanded into a small (variant 2) or relatively large disc with a circular outline (variant 3) or, less frequently, terminated in a spherical or conical thickening (variant 4), or a zoomorphic shape (variant 5). The ornamentation of the artefacts in question has also been discussed. Variety A is represented by 61 belt-hooks from 35 sites (Fig. 3–8). They were made from a curved strip made of iron or, much less frequently, bronze. The body is usually strongly elongated – lanceolate (Fig. 4:5.6, 5:1.4.5, 6:2, 7:1–4, 8:1) – or in the form of a willow leaf (e.g., Fig. 3:2–4, 4:1–3; 5:3, 6:1.3.4), occasionally triangular (Fig. 8:2) and, in exceptional cases, rhomboidal (Fig. 3:1).

Belt-hooks of variety IbA typically measure from about 19 cm to 30 cm in length, with the greatest width ranging from 2 to 3 cm. Long and narrow forms (Fig. 6:2, 7:1a.1b) as well as decidedly shorter forms with a narrow body are also known. The latter have been found in northern Europe (Fig. 4:5), as well as in the Poieneşti-Lukaševka culture; one very narrow specimen was discovered at a settlement of the La Tène Culture (Bořitov). Rare finds include specimens that are more than 30 cm long (Fig. 3:2), as well as exemplars of significant width (Fig. 3:5). Noteworthy is the variety of forms of the longer hook, which most often takes the shape of a tapering strip, rounded or cut straight at the end (variant 1 – Fig. 3, 4:1–5). Belt-hooks with a widened, fan-shaped or semi-circular, hook terminal are far less numerous (variant 2 – Fig. 4:6, 5:1–4). Attachment hooks of variants 4 and 5 are very rare (Fig. 8:1.2).

The surface of IbA belt-hooks shows ornamentation that covered the outer side of the body, the long hook and the edges. It consists of continuous or dotted lines made along the edge of the body (Fig. 3:4, 4:6, 6:1.4, 8:2), as well as diagonal incisions of the edge of the belt-hook (Fig. 7:2). Using punched points, a decoration in the form of a zigzag, including a double one (Fig. 8:2), and horizontal rows (Fig. 5:4) was made. In addition to points, punched circles (Fig. 3:5), arranged in a houndstooth pattern (Fig. 4:6) or a zigzag (Fig. 3:3), are also present. The richest ornamentation of belt-hooks of variety IbA consists of a segmented composition (Fig. 3:1, 4:1–3, 7:2, 8:1). The surface of the attachment hook was also decorated (Fig. 3:1-4, 4:1.2.6, 5:1.3.4, 6:2.3, 7:2.3, 8:2). Variety B of type Ib of one-piece belt-hooks groups specimens with ribbed surface (Fig. 9). A prominent rib runs through the centre of the body, and the edges are raised upwards. In a few cases, the form of the body became more pronounced due to two additional moulded bands (Fig. 9:2.3). With some reservations, a total of 15 belt-hooks from nine sites have been included in this variety.

The body of variety IbB belt-hooks is usually lance-shaped (Fig. 9:1.2.5) or, rarely, triangular (Fig. 9:6). Their length varies from nearly 22 cm to 28.5 cm, while the maximum width of well-preserved specimens ranges from 1.7 cm to 2.5 cm. Attachment hooks of belt-hooks of this variety represent variant 1 (Fig. 9:1.2) and variant 3 (Fig. 9:3). It is possible that a hook of variant 5, in the form of a ducks head with a wide beak and incised at the end, was present on a belt-hook from Różańsko (Fig. 9:6). Type Ib belt-hooks of variety C include ten artefacts from nine sites (Fig. 10:1–7). Almost all of the belt-hooks, with the exception of a heavily damaged iron specimen from grave 87 from Rumia, were made of copper alloys. The specimens of variety IbC comprise a relatively sparse and diverse group, with artefacts ranging from approximately 19 cm to over 28 cm in length. Characteristic features include a narrow body, with a maximum width of up to 1.5 cm, and the presence of a distinct disc (usually with a small hole or decorated with a ring) or a ring. In a few cases, more discs and rings are present (Fig. 10:1.5). The remaining surface of the body is most often decorated with fields filled with an engraved ornament – a diagonal (Fig. 10:1.2.4.6) or, less frequently, straight-line grid (Fig. 10:5), and an envelope motif (Fig. 10:1.2.4). In the case of the two better-preserved specimens, the long hook was probably shaped like an animal head (variant 5 – Fig. 10:1.3a.3b).

Rod belt-hooks of type IIb include 31 artefacts found at 14 cemeteries of the Oksywie Culture, one of the Przeworsk Culture and three of the Jastorf Culture (Fig. 2, List). Apart from one copper-alloy specimen from Żukczyn, grave 84, all the others were made of iron. Type IIb belt-hooks measure from ca. 20 cm to 29 cm (or more, in exceptional cases) in length. A very short belt-hook (length 8.2 cm) was discovered in grave 4 at Domaradzice. The thickness of the rod usually ranges from 0.8 cm to 1.2 cm. One-piece belt-hooks with ends bent in opposite directions were formed from a rod of, most often, rhomboidal (Figs. 11:1–3, 12, 13:1–3), rarely rectangular (Fig. 13:4) or circular (Fig. 11:4) cross-section. The profile of the curved body was uniform along its entire length (variety A). Specimens with a clearly variable body form, which manifested itself in a changing cross-section of the belt-hook – square-and-circular or circular-and-rectangular (variety B – Fig. 14:1) – as well as with a distinct ring or disc with a small hole (variety C – Fig. 10:8), are rare.

Among the better-preserved specimens of varieties IIbA and IIbB, the attachment hook is in the shape of a flat-hammered strip (variant 1 – Fig. 11), sometimes straight-ended, as well as a disc with a circular outline (variant 3 – Figs. 12, 13:1); less often, it terminates in a spherical or conical thickening (variant 4 – Figs. 13: 2–4, 14:1).

Decoration has been recorded on 12 or 13 iron belt-hooks of varieties IIbA and IIbB. Small incisions were made on the sharp edges of the belt-hook (Fig. 12:2.3). A more elaborate ornament is present on the narrow surface of the body. It consists of regularly spaced, diagonal or transverse groups of double and triple engraved lines (Figs. 12:2–4, 13:1), sometimes arranged into diamond shapes (Fig. 13:1). Only two artefacts have been classified as belt-hooks of variety IIbC. The specimen found in Rumia, grave 17, was made of iron (Fig. 10:8), while the belt-hook from Żukczyn, grave 84, was made of copper alloy.

The chronology of the different varieties of belt-hooks of type Ib and IIb is presented in the tables (Tables 1–4). Belt-hooks of variety IbA are dated from phase A2 to phase B1. One of the belt-hooks from grave 440 at the Poieneşti cemetery is supposedly older, and falls within the phase II of the Poieneşti-Lukaševka Culture (LT C2). It is possible that the belt-hook (most likely of the IbA variety) discovered outside the main distribution area of such belt-hooks is the oldest specimen of its type. Alternatively, the dating of this burial should be placed slightly later, in LT D1. The distribution range of IbA variety belt-hooks is wide and includes primarily the Oksywie Culture in Pomerania and the Chełmno Land, as well as the Oder Group of the Jastorf Culture (Fig. 15). Single finds of IbA variety belt-hooks are noted at sites of the Przeworsk Culture in Kuyavia, as well as in northern Europe, Saxony-Anhalt, and Moldova, at a site of the Poieneşti-Lukaševka Culture. A belt-hook of this type was also found at a La Tène settlement in the Czech Basin (Bořitov).

Variety IbB specimens, grouped within the range of the Oksywie Culture, mainly near the Bay of Gdańsk in the Pruszcz cluster and in Chełmno Land (Fig. 15), date to phases A2 and A3. Belt-hooks of varieties IbC and IIbC had an analogous range of occurrence and are dated mainly to phase A2 and early phase A3. A similar chronology has been established for rod belt-hooks of variety IIbA and the very

rare belt-hooks of variety IIbB. The former are found in the Oksywie Culture and the Oder Group, as well as in the southwestern regions of Greater Poland (Fig. 16). Of interest is the distribution of bronze belt-hooks, which have been found only in the Oksywie Culture and in Kuyavia (Fig. 17).

The Jastorf Culture community played a major role in the dissemination of belt-hooks with two hooks. The correlations between type-Ib belt-hooks and the chronologically older type-Ia belt-hooks (strip-like with hooks bent inwards) of Jastorf origin are well confirmed due to the presence of the latter in northern Poland, sometimes at the same cemeteries (cf. Fig. 1). The connection between rod-shaped belt-hooks of type IIb and belt-hooks of type IIa and similar forms (rod-shaped with both hooks bent inwards) is more difficult to prove. The range of occurrence of the latter in Poland is concentrated in the Gubin Group of the Jastorf Culture, where they most probably originated, and in the adjacent areas of Lower Silesia associated with the Przeworsk Culture. In other areas, they were less frequent and varied in terms of body shape (cf. Fig. 2).

Since the crystallisation of the features of the Oksywie Culture in phase A2, we observe in its inventories a variety of forms of belt fasteners, including two-piece hinged belt-hooks, as well as bronze three-piece specimens and different varieties of one-piece belt-hooks of type Ib and, to a lesser extent, type IIb. All of the aforementioned forms are less commonly encountered in the Oder Group. In addition to this disproportion in occurrence of various forms, there are differences in the use of particular varieties of one-piece belt-hooks by the peoples of the Oksywie Culture and the Oder Group. Varieties IbB, IbC and the very rare IIbB and IIbC have not so far been recorded at the sites of the Jastorf Culture (cf. Fig. 15, 16). Similar observations apply to the presence of bronze forms (Fig. 17). Moreover, the most common belt-hooks of varieties IbA and IIbA are not as frequently encountered in the Oder Group. Despite the differences indicated, it may be assumed that the waist decoration of the communities of the Oksywie Culture and the Oder Group during phase A2 was very similar, although more varied in the case of the population of the former Culture.

The discovery of a repaired, profiled rod belt-hook of Th. Voigt type A (*Traunstein* type) at the cemetery at Brzyno, Puck County, in a grave from phase A3, indicates that the people of the Oksywie Culture were familiar with imported belt fasteners (Fig. 18:1–5). Moreover, Th. Voigt also categorised the bronze belt-hook discovered in grave 639 (Kurzyńska – grave 805) at the Grudziądz-Rządz cemetery as a variant of profiled rod belt-hooks of type B (Fig. 19). The arrangement of decorative rivets on the body of this belt-hook resembles variant C distinguished by Ch. Pescheck (*Sotin* type – Fig. 18:4.5). The similarity between local one-piece belt-hooks of varieties IbC and IIbC (Fig. 10), found mainly at cemeteries by the Bay of Gdańsk and, to a lesser extent, in Chełmno Land and Kuyavia, and various types of profiled bronze rod belt-hooks known from the areas of the Jastorf and La Tène Cultures (cf. Fig. 18:1–5) indicates that their makers were inspired by the south-western design of women's belts. The resemblance is emphasised by the raw material used in their manufacture, i.e., bronze, from which most of the belt-hooks were cast, by the narrow form of the body and, above all, by the presence of at least one separate ring or disc with a hole or ring.

One-piece belt-hooks used to hold clothing at the waist were an important part of women's attire. The exact reconstruction of how the metal fastener was attached to the leather belt is difficult due to the cremation nature of the burials. Despite the problems with the reconstruction of the Pomeranian dress from the last centuries BCE, for the purposes of this article, several options regarding the use of belts consisting of belt-hooks and straps have been proposed (Fig. 20). The simplest way was to hook the ends of the belt-hook into a leather strap (Fig. 20:a). Further ways of using the fasteners can be proposed based on the varied shapes of the long attachment hook. Depending on the changing physical condition of the individual and the seasons, it was necessary to adjust the circumference of the belt. Subsequent holes in the leather strap near the short inner fastening hook may have served this purpose (Fig. 20:b). Another way in which belt-hooks may have been used involved tying the strap into a knot on the longer hook (Fig. 20:c.d) or threading the decorative disc through a slit along the strap (Fig. 20:b); in the latter case, the presence of the disc effectively prevented the leather part from sliding out.

Belt-hooks of types Ib and IIb are distinguished by a significant form variability. Taking into account the current state of research, one-piece belt-hooks with hooks bent in opposite directions can be considered a cultural identifier of women's attire. The clear disproportion in the number of belt-hooks found within the area of the Oksywie Culture and the Oder Group, with a much higher number of artefacts known from the former territory, is rather a result of a less advanced state of research in Western Pomerania and probably does not reflect the actual differences in the use of this dress accessory. Considering the distribution of the different varieties also leads to the conclusion that the belt decoration of the people of the Oksywie Culture was more varied – richer – in terms of belt-hook shapes and the raw material used to make them. The reason for this may have been more intensive contacts between the communities living along the lower Vistula River and those in the areas of Celtic and Germanic Europe, facilitated by the Amber Road. Familiarity with imported belt-hook forms aroused the interest of local women and provided the impetus for the manufacture of similar items.

Translation: Kinga Brzezińska

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

ABBREVIATIONS OF PERIODICALS' AND SERIAL PUBLICATIONS' TITLES

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica", Kraków
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae", Budapest
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege", Berlin (Stuttgart)
Amtl. Ber.	– „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr...", (później: „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturhistorischen, archaeologischen und ethnologischen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..." oraz „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreußischen Provinzial-Museums für das Jahr..."), Danzig
APolski	– „Archeologia Polski", Warszawa
APS	– „Archeologia Polski Środkowowschodniej", Lublin (wcześniej: Lublin-Chełm-Zamość)
AR	– „Archeologické rozhledy", Praha
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford [BAR Publishing]
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission", Frankfurt a.M.-Berlin
BJahr.	– „Bonner Jahbücher", Köln/Bonn
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...", Schwerin/Rostock/Berlin)
CRFB	– Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses" (wcześniej: „Fontes Praehistorici"), Poznań
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...", Warszawa
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne", Warszawa-Łódź
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte", Halle/Saale
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz", Mainz
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", Warszawa
KSIA	– Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, Москва
MIA	– Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne", Kraków
MS	– „Materiały Starożytne", Warszawa
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne", Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego", Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)
MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie", Szczecin
PA	– „Památky archeologické" (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné"), Praha
PArch.	– „Przegląd Archeologiczny", Poznań
PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna", Łódź
PomAnt	– „Pomorania Antiqua", Gdańsk
Prahistoria ziem polskich	– *Prahistoria ziem polskich*, tom I: *Paleolit i mezolit* (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: *Neolit* (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom III: *Wczesna epoka brązu* (red. A. Gardawski, J. Kowalczyk), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978; tom IV: *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: *Późny okres lateński i okres rzymski* (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981 [Ossolineum]
Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia" (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde"), Königsberg.
PZ	– „Praehistorische Zeitschrift", Berlin-New York
RArch.	– „Recherches Archéologiques", Kraków
RB	– „Rocznik Białostocki", Białystok
RGA	– Reallexikon der Germanischen Altertumskunde: 1. edycja: J. Hoops (wyd.), tomy 1–4 (K.J. Trübner, Straßburg 1911–1919), 2. edycja: H. Jankuhn, H. Beck i in. (wyd.), tomy 1–35 (Walter de Gruyter/De Gruyter, Berlin-New York 1973–2007).
RO	– „Rocznik Olsztyński", Olsztyn
RosArh.	– „Российская археология", Москва
SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch", Berlin-New York
SlA	– „Slovenská archeológia", Bratislava
SovArh.	– „Советская археология", Москва
SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne", Kraków

SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.", Warszawa
WA	– „Wiadomości Archeologiczne", „Wiadomości Archeologiczne. Spostrzeżenia lat ostatnich w dziedzinie starożytności krajowych. Czasy przedhistoryczne" (I–IV – 1873–1882); „Wiadomości Archeologiczne. Organ Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych" (V–IX – 1920–1925); „Wiadomości Archeologiczne. Organ Państwowego Muzeum Archeologicznego" (X–XXII – 1929–1955); „Wiadomości Archeologiczne" (XXIII–XXXI – 1956––1966), „Wiadomości Archeologiczne. Organ Muzealnictwa i Konserwatorstwa Archeologicznego" (XXXII–LV – 1966–2001); „Wiadomości Archeologiczne" (od LVI – 2002), Warszawa
ZfE	– „Zeitschrift für Ethnologie", Berlin
ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Kraków
ZOW	– „Z otchłani wieków", Warszawa

WYKAZ SKRÓTÓW NAZW WYDAWNICTW
ABBREVIATIONS OF PUBLISHING HOUSES NAMES

FBAPKJ	– Fundacja Badań Archeologicznych imienia Profesora Konrada Jażdżewskiego (Łódź)
FMAB	– Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica (Warszawa)
FPIAUW	– Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Warszawa)
IAE PAN	– Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk (Warszawa)
IA UG	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Gdańskiego (Gdańsk)
IA UJ	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (Kraków)
IA UŁ	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego (Łódź)
IA UMCS	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej (Lublin)
IA UW	– Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Warszawa)
MAE	– Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi (Łódź)
MAG	– Muzeum Archeologiczne w Gdańsku (Gdańsk)
MAK	– Muzeum Archeologiczne w Krakowie (Kraków)
MfVF	– Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz (Berlin)
MKiDN	– Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Warszawa)
MSHM	– Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy (Pruszków)
OODA	– Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego (Warszawa)
Ossolineum	– Wydawnictwo Ossolineum (Wrocław), dawn. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo (w latach 1953–1990 – wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk)
PAU	– Polska Akademia Umiejętności (Kraków)
PMA	– Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie (Warszawa)
PWN	– Państwowe Wydawnictwo Naukowe (Warszawa)
RGZM	– Römisch-Germanische Zentralmuseum (Mainz)
SNAP	– Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich
UJ	– Uniwersytet Jagielloński (Kraków)
UŁ	– Uniwersytet Łódzki (Łódź)
UAM	– Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (Poznań)
UMCS	– Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (Lublin)
UW	– Uniwersytet Warszawski (Warszawa)
WA UW	– Wydział Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Warszawa)
ZBSA	– Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie (LEIZA-ZBSA) (Schleswig), dawn. Zentrum für Baltische und Skandinavische Archäologie – Stiftung Schleswig-Holsteinische Landesmuseen Schloss Gottorf

Sprzedaż / Retail:
Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa

Sprzedaż wysyłkowa / Mail order:
tel./phone: +48 22 5044 899
e-mail: wydawnictwapma@pma.pl

Państwowe Muzeum Archeologiczne. Warszawa 2023. Wydanie I. Nakład 350 egz.

Druk i oprawa: Bis-ART Drukarnia Krystyna Białaszewska, ul. Kielecka 39/5, 02-530 Warszawa